

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Тил илими институту

Д.10.07.340 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 809.434.1:894.341 (043.3)

Абдыкеримова Аида Эсенгуловна

ЛИНГВОПОЭТИКА: СТАТУСУ ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Адистиги: 10.02.01 – Кыргыз тили

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертациянын авторефераты

БИШКЕК – 2008

Диссертациялык иш Касым Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи:	филология илимдеринин доктору, профессор С.Ж.Мусаев
Расмий оппоненттер:	филология илимдеринин доктору, профессор А.Т.Турсунов филология илимдеринин доктору Т.С.Садыков филология илимдеринин доктору Т.Т.Токоев
Жетектөөчү мекеме:	Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертациялык иш 2008-жылдын 4-июлунда саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтунда түзүлгөн (теңуюштуруучу – И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.07.340 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын 2-июнунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы

Б.А.Жайлообаев

Жалпы мүнөздөмө

Сөз өнөрү же көркөм адабият объективдүү чындыкты чагылдыруу жана аңдап-билүүнүн бир формасы болуу менен, адамдын көркөм чыгармачылык иш-аракетинин туундуларынын катарында турат. Ал чындыкты көркөм чагылдыруу жана таанып-билүү менен катар, адамдын дүйнөгө, чындыкка карата эстетикалык мамилесин кошо туюндурган көркөм реалдуулук болуп эсептелет. Ошондуктан адабият искусствонун өзгөчө түрү катары каралат.

Көркөм адабият, бир жагынан, искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле эстетикалык нарктуулукка ээ жана анын негизинде адамдын аң-сезимине, ой жүгүртүүсүнө жана жүрүм-турумуна таасир тийгизет. Ал эми, экинчи жагынан, искусствонун башка түрлөрүнүн материалдык табияты образдуу жана эмоционалдуу кабылдоого багытталган шарттуу система менен байланыштуу болсо, сөз өнөрүнүн материалдык табияты логикалык ой жүгүртүүнүн куралы жана каражаты болгон тил менен байланыштуу.

Адамдар ортосундагы коммуникациялык процессти жүзөгө ашыруунун, коммуникациялык процесстин бардык көрүнүштөрүн объективдештирүүнүн универсалдуу каражаты жана куралы болгон тил сөз өнөрүнүн негизги материалы гана болбостон, эстетикалык өзгөрүүгө кабылган формасы катары да кызмат кылышы – адабияттын спецификасын, татаалдыгын пайда кылуучу фактор. Тил адабияттын спецификалык белги-касиеттерин шарттайт, ошол эле учурда аны изилдеп-үйрөнүүнү кыйындатат. Ошондуктан сөз өнөрүн изилдеп-үйрөнүү лингвистикалык аспектиде да болушу зарыл жана мыйзамченемдүү. **Көркөм адабиятты лингвистикалык изилдөө адабий чыгарманын өзүн эмес, тилин изилдеп-үйрөнүү экенин эске алуу зарыл.** Анткени адабият өзү – лингвистиканын объектиси эмес.

Кыргыз филологиясында көркөм адабиятты (тилини) лингвистикалык аспектиде изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер саналуу гана. Адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу-методикалык эмгектердеги көркөм чыгарманын тили боюнча чектелген мүнөздөгү жалпы маалыматтарды эсепке албаганда, бул маселени тигил же бул планда иликтөөгө алган Ж.Мамытовдун, Б.Усубалиевдин, А.Оморовдун эмгектерин көрсөтүүгө болот. Булардан сырткары, кийинки кезде С.Ж.Мусаевдин, Т.С.Маразыковдун, С.Өмүралиеванын тексттик лингвистиканын алкагындагы изилдөөлөрүндө көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелер тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык түзүлүшүнүн маселелери менен байланышта каралып өткөнү менен, кыргыз филологиясында көркөм адабияттын тилинин спецификасы, адабияттын тилдик уюшулушунун лингвистикалык жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп-талдоонун системасы, ык-амалдары, теориялык-методологиялык базасы боюнча жетиштүү мүнөздөгү илимий жоболор сунушталып, теориялык негиз түзүлө элек.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Көркөм адабияттын тилинин өзгөчөлүгүн бардык факторлорду: фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, семантикалык факторлорду жана алардын функционалдык-семантикалык, лингвопоэтикалык

өзгөчөлүктөрүн чыгарманын идеялык жана эстетикалык түзүлүшү менен тыгыз байланышта, биримдикте, системалуу түрдө иликтөөгө алып, ачып көрсөтүп берүү – бүгүнкү кыргыз филологиясындагы орчундуу маселелердин бири. Ошондуктан иштин актуалдуулугун, биринчиден, көркөм адабиятты бардык деңгээлдери менен чогуу комплекстүү түрдө иликтөөгө алуучу өз алдынча филологиялык тармактын статусунун аныкталышы, бул тармактын алкагында жүргүзүлүүчү изилдөөлөрдүн методологиясынын, системасынын көрсөтүлүп берилиши шарттаса, экинчиден, көркөм адабияттын тилинин спецификасын, тилдин коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык жана эстетикалык планда көркөм текст формасында колдонулушунун, кызмат өтөөсүнүн жана жашоосунун спецификасын көрсөтүү түзөт.

Иштин максаты тилдин көркөм адабияттын материалдык негизи, каражаты жана формасы катары кызмат аткаруусунун мыйзамченемдерин, спецификасын, табиятын ачып берүүнү жана аны ушул аспектиде иликтөөнүн системасын аныктап берүүнү көздөйт. Бул максаттын ишке ашырылышы төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу менен байланыштуу:

- көркөм адабиятты тилге негизделген көрүнүш катары комплекстүү иликтөөгө алуунун зарылдыгын көрсөтүп берүү;
- көркөм адабиятты комплекстүү иликтөөгө алуучу өз алдынча филологиялык дисциплинанын статусун көрсөтүү жана анын өз алдынчалык статусун аныктоочу категорияларды белгилөө;
- лингвопоэтиканын негизги объектиси катары поэтикалык тил түшүнүгүнүн табиятын көрсөтүү;
- лингвопоэтиканын негизги изилдөө предмети катары көркөм текст түшүнүгүнүн спецификасын белгилөө;
- көркөм текстти лингвопоэтикалык талдоого алуунун системалык түзүлүшүн жана критерийлери менен категорияларын аныктоо;
- көркөм тексттин тилдик уюшулушундагы фонетикалык түзүлүштүн спецификасын жана көркөм тексттеги фонетикалык көрүнүштөрдүн табиятын, функционалдык, эстетикалык, лингвопоэтикалык ролун көрсөтүү;
- көркөм тексттин синтаксистик түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн жана негизги факторлорун аныктоо жана көркөм тексттеги синтаксистик бирдиктер менен каражаттардын функционалдык, лингвопоэтикалык, эстетикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;
- көркөм тексттин семантикалык түзүлүшүнүн спецификасын көрсөтүү жана көркөм тексттеги тилдик бирдиктердин семантикалык өзгөрүүлөрүнүн, татаалданууларынын жана карым-катыштарынын табиятын ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси. Диссертациялык иште көркөм адабияттын тили өз алдынча филологиялык дисциплинанын объектиси экендиги белгиленип, бул тармактын максат-милдеттери, изилдөө объектиси менен предмети жана алардын табияты, негизги түшүнүктөрү, системалык түзүлүшү, изилдөө методдору менен методологиясы көрсөтүлдү.

Көркөм тексттин тилин аракеттеги тил, чыгармачылыктын өзү жана туундусу катары иликтеп-талдоонун структурасы, системасы, критерийлери, ыкмалары белгиленди. Көркөм тексттин тилдик түзүлүшүнүн негизги

деңгээлдери болгон фонетикалык, синтаксистик жана семантикалык деңгээлдердин спецификасы аныкталып, алардын бирдиктери, каражаттары функционалдык, эстетикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрү белгиленди.

Ошондой эле көркөм текстти лингвопоэтикалык анализдөөнүн жаңы ыкмалдары, методологиясы иштелип чыкты.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын жогорку жана орто окуу жайларында, мектептерде көркөм адабияттын тилин окутуунун жаңы теориялык-методикалык системасын, принциптерин иштеп чыгууда, тексттик лингвистика, лингвостилистика, стилистика, кеп маданияты, герменевтика, поэтика боюнча изилдөөлөрдө колдонуу максатка ылайык.

Ошондой эле бул изилдөөнүн материалдарын жогорку окуу жайларында окутулуучу «Тексттик лингвистика», «Көркөм текстти лингвистикалык талдоо», «Кеп маданияты», «Стилистика», «Көркөм чыгарманын тили» сыяктуу негизги жана адистик атайын курстарда пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

– Көркөм адабияттын тили, тактап айтканда, көркөм адабияттын материалдык туюндурулушу катары кызмат кылган тилдик бирдиктер, каражаттар жана алардын ортосундагы карым-катыш, байланыштар өзгөчө функционалдык, семантикалык, эстетикалык мүнөзүнө ылайык, тил илиминин же адабият таануунун факультативдик бөлүмүнүн чегинде эмес, өз алдынча филологиялык дисциплинанын – лингвопоэтиканын – алкагында изилдөөгө алынышы талапка ылайык;

– Лингвопоэтика – көркөм адабияттын тилин системалуу түрдө: лингвистикалык–поэтикалык–эстетикалык багытта иликтеп-үйрөнүүгө алган, өзүнүн конкреттүү изилдөө объектиси жана предмети, категориялары, принциптери, изилдөө методдору жана методологиясы бар, өзүнчө системалык түзүлүшкө ээ, дисциплина аралык филологиялык тармак;

– Көркөм тексттердин фонетикалык түзүлүшү жана ага тиешелүү бардык көрүнүштөр формалык пландагы гана милдет аткарбастан, семантикалык, функционалдык, эстетикалык кызмат да аткарат;

– Көркөм тексттердин синтаксистик түзүлүшү, синтаксистик бирдиктер менен каражаттар, синтагматикалык пландагы карым-катыштары тексттин өзгөчө ыргактык-интонациялык структурасына жана спецификалуу семантикалык түзүлүшүнө ылайык, функционалдык, семантикалык өзгөрүүлөргө учурайт;

– Көркөм тексттердин семантикалык түзүлүшүнүн спецификасын тилдик бирдиктердин формасы менен мазмунунун байланышынын өзгөчө мүнөзүнөн, парадигматикалык жана синтагматикалык карым-катыштардын татаалдыгынан келип чыккан кош пландуулук, полисемантикалуулук түзөт.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи катары А.А.Потебня, М.М.Бахтин, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, М.В.Жирмунский, О.Якобсон, М.Я.Поляков, В.П.Григорьев, Ю.М.Лотман, И.И.Ковтунова, С.Ж.Мусаев, Б.Ш.Усубалиев, С.Өмүралиева, К.Рысалиев, Ж.Мамытов, Т.С.Маразыков ж.б. окумуштуулардын чоң мааниге ээ болду.

Иште анализге алынган факт-материалдар. Диссертациялык изилдөө синхрондук планда жүргүзүлүп, анализге алына турган практикалык материал катары акын Шайлообек Дүйшеевдин чыгармалары колдонулду.

Иштин изилдөө методдору. Диссертациялык иште изилдөө багытына, мазмунуна жараша анализ жана синтез, индуктивдүү жана дедуктивдүү методдор, оппозитивдик метод, система-структуралык анализдин интегративдик методу, схемалаштыруу, каршы коюу, сыпаттоо, компоненттик анализ, суперлинеардык методдордун жардамы менен функционалдык-имманенттик принциптин негизинде жүргүзүлдү.

Иштин апробациясы. Изилдөөнүн багытына байланыштуу маселелер боюнча 2003-жылдан бери «Кыргыз терминологиясынын актуалдуу маселелери», «Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери», «Эгемендүү мезгилден кийин кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшү» аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияларда докладдар жасалган. Коргоого коюлган илимий-теориялык жоболорго жана изилдөөнүн темасына байланыштуу айрым маселелер «Кыргыз тили жана адабияты» «Вестник Исык-Кульского университета», «БГУнун жарчысы», «Қазақтану–Казаховедение», «Қазақстанның ғылыми әлемі–Научный мир Казахстана», «Адабият жана искусство маселелери» журналдарында жарык көргөн жыйырмадан ашуун макалаларда, бир илимий монографияда чагылдырылган.

Диссертация К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун Кыргыз тил илими, Кыргыз адабияты жана Кыргыз тилинин практикалык курсу кафедраларынын кошмо жыйынында, КР ИУАнын Тил илими институтунун Окумуштуулар кеңешинде талкууланган.

Иштин көлөмү жана структурасы. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт главадан, корутунду бөлүмдөн, айрым терминдердин түшүндүрмө сөздүгүнөн, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин кыскача мазмуну

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, негизги максаты жана маселелери, изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси, методдору жана методологиясы, иштин апробацияланышы көрсөтүлгөн.

Иштин I главасы «Лингвопоэтика жана анын статусу» деп аталып, анда лингвопоэтиканын статусу, анын изилдөө объектиси жана предметинин табияты аныкталган, системалык түзүлүшү көрсөтүлүп, негизги түшүнүктөрү, категориялары, проблемалары, анын башка илимдер жана илим тармактары менен карым-катышы белгиленген.

Көркөм адабият искусствонун спецификалуу түрү болуп саналып, анын спецификасын тилдин материал катары да, форма катары да колдонулушу түзгөндүктөн, аны изилдөөнүн ыкмалары менен жолдору, принциптери, аспектилери бүт бойдон адабият таануунун чегинде каралышы сөз өнөрүнүн табият-маңызын, өзгөчөлүгүн толугу менен ачып, сыпаттап берүү үчүн жетишсиз. **Адабият тилге негизделген искусство катары тилдин**

өнүгүүсүнөн келип чыкканын эстен чыгарбоо керек. Ошондуктан аны тилдик табиятысыз илимий изилдөөгө, үйрөнүүгө, түшүнүүгө мүмкүн болбойт. Демек, көркөм адабиятты изилдеп-үйрөнүүдө лингвистиканын ролу шексиз.

Сөз өнөрүнүн үлгүсүн лингвистикалык изилдөө эки багытта болушу ыктымал. Лингвистикалык талдоонун бир багытында тигил же бул чыгарманын текстинин мисалында тилдик структуранын же деңгээлдин кайсы бир тарабы, өзгөчөлүгү, карым-катыштары; көркөм адабияттын тилинин адабий тилдик нормага карата карым-катышы жана деформациялары; кайсы бир этаптагы, тарыхый мезгилдеги тилдин өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары иликтенет. Бирок мындай түрдөгү иликтөөлөрдө чылгый лингвистикалык мүдөө көздөлүп, адабият таануу, поэтика, эстетика менен байланышка ээ болбойт.

Ал эми лингвистикалык аспектиде талдоонун экинчи багыты көркөм адабияттын мазмунун туюндурган сырткы формасы жана материалы болуп эсептелген тилди изилдөөгө арналат. Мындай шартта таза лингвистикалык категориялар башкачараак мүнөздөгү критерий-принциптердин негизинде түшүндүрүүгө, талдоого ээ болуп, башкачараак мамиле жасоону талап этет. Анткени сөз өнөрүн форма менен мазмундун биримдиги аркылуу талдап-үйрөнүү талап кылынат. Мындай милдетти жеке-жеке турган лингвистика да, адабият таануу же поэтика да аткара албайт. Демек, **адабият менен тилдин бирдиктүү, өз ара байланыштуу жана бири бирине көз каранды тенденцияларын изилдөө үчүн кеңири мүнөздөгү филологиялык мамиле керек, сөз өнөрүн органикалык бүтүндүк катары изилдей турган өз алдынча дисциплина зарыл.**

Мындай өз алдынча дисциплина тил илими менен адабият таанууга жакын, бирок өзүнүн багыты, методдору, принциптери жагынан алардан айырмаланып, өз алдынча теориялык негизге ээ болушу керек. Көркөм адабияттын тилин изилдөөчү өз алдынча дисциплинанын калыптанып-өнүгүшү ХХк. 60-70-жж.чейин карама-каршылыктардын фонунда жүрсө да, бул багыттагы изилдөөлөр улам кеңейтилип, тереңдетилип келген. Мындай изилдөөлөрдү бириктирген дисциплина үчүн ар кандай аталыштар сунушталып, «лингвистикалык поэтика же лингвопоэтика» деген аталыш дисциплинанын багытын айкыныраак көрсөткөндүктөн, филологиялык активге кирген.

Лингвопоэтикалык изилдөөлөр таза лингвистикалык жана адабият таануучулук аспектидеги изилдөөлөрдөн көркөм адабиятты жана анын тилин чыгармачылык процесстин туундусу катары кароо жана анын лингвистикалык жана адабият таануучулук концепцияларын бириктирүүгө умтулуу тенденциясы менен айырмаланат. ЛПда көркөм адабият өзүнүн бардык түзүүчүлөрүнүн: идеялык-тематикалык, мазмундук курулушунун, эстетикалык касиетинин жана тилдик реализациясынын биримдиги, бүтүндүк иретинде, алардын бирин-бири аныктоочулук шартында изилдеп-үйрөнүүгө алынат.

ЛПнын өз алдынча филологиялык дисциплина катары статусун аныктоо үчүн анын изилдөө объектиси менен предметин тактоо; негизги түшүнүктөрүн, маселелерин, максат-милдеттерин көрсөтүү; башка илимдер менен ички-

сырткы карым-катыш, байланыштарын көрсөтүү жана алардын кесилишкен чектерин ажыратуу, өзүнүн изилдөө чектерин белгилөө зарыл.

ЛПнын изилдөө объектиси жана предметинин татаалдыгы, көп кырдуулугу, бул маселе боюнча изилдөөчүлөр арасында бирбеткей пикирдин жоктугу «поэтикалык тил», «поэтикалык кеп», «көркөм кеп», «көркөм адабияттын тили», «көркөм чыгарма», «адабий чыгарма», «көркөм текст» сыяктуу түшүнүктөрдүн так дифференцияланбастан, аралаш колдонулуп келе жатканын шарттаган. Аталган түшүнүктөр абдан жакын, окшош, бирдей эле маани-мазмунду туюндурган түшүнүктөр сыяктуу сезилет. Бирок конкреттүү илимий максат алдыга коюлганда, жогоруда белгиленген түшүнүктөрдүн арасынан кайсынысы ЛПнын потенциалдуу объектиси, ал эми кайсы түшүнүк конкреттүү предмети экендигин ажыратып көрсөтүү зарыл.

Тигил же бул илимдин объектиси болуп кайсы бир көрүнүштүн нак өзү эмес, ошол көрүнүш же анын функционалдык бир өзгөчөлүгү тууралуу белгилүү бир көзкараштын негизиндеги түшүнүк эсептелет. Ушул принциптен алганда, ЛПнын объектиси катары коомдук кубулуш болгон тилдин өзү эмес, тил жана анын өзгөчө функционалдык колдонулушу тууралуу белгилүү бир эстетикалык көз караштын негизинде келип чыккан түшүнүктү эсептөөгө болот. Ар кыл эмгектерде «поэтикалык тил», «көркөм кеп», «поэтикалык кеп» деген аталыштар аркылуу берилип келе жаткан түшүнүктөр ар түрдүү түшүнүктөр же бир эле түшүнүктүн түрдүүчө аталыштары экенин, алардын ортосунда кандай карым-катыштар орун алганын тактоого аракеттенүү үчүн адегенде тил//кеп дихотомиясы тууралуу маселеге кайрыла кетүү жөндүү. Теориялык түрдө алгач В.фон Гумбольдт тарабынан негиз салынып, андан соң Ф.де Соссюр тарабынан кеңири өнүктүрүлгөн тил//кеп дихотомиясы тил жана кепти бири биринен принципалдуу түрдө айырмалап кароонун зарылдыгы тууралуу идеянын өзөгүн түзөт. Бул идеяга ылайык, тил – абстракттуу модель, реляциялык структура, схема. Коммуникациянын абдан маанилүү каражаты катары тил коомдук көрүнүш болуп эсептелет да, аны колдонгон адамдардын жеке өзүнө көз каранды болбогон универсалдуу система болуп саналат. Бирок бул системаны түздөн-түз байкоого мүмкүн эмес. Анын реализациясы, лингвистикалык реалдуулук болуп кеп эсептелет. Тилдин негизги коммуникативдик функциясы тилдик каражаттарды парадигматикалык жана синтагматикалык планда иргеп-тандап, байланыштырып колдонуу аркылуу кепте жүзөгө ашырылат. Кеп белгилүү бир шарт, кырдаал үчүн актуалдуу, динамикалуу, конкреттүү, субъективдүү мүнөзгө ээ. Кеп лингвистикалык реалдуулук катары тил системасы аркылуу гана аныкталат, ошол эле учурда тилдик системанын өнүгүшүн шарттайт. Демек, тил жана кеп, бир жагынан, бири-биринен принципалдуу түрдө айырмаланат, экинчи жагынан, бири-бирин аныктайт, шарттайт, бири-бирисиз өнүгүшү, реализацияланышы эч мүмкүн эмес: **Тил → кеп = тил же тил → кеп ↔ тил**. Дихотомиянын дал ушундай ажырагыс карым-катышы поэтикалык тил, көркөм кеп, поэтикалык кеп түшүнүктөрүнүн дээрлик бирдей деңгээлде, бирдей мааниде колдонулушун шарттаган. Ошентсе да, ЛПнын объектиси катары поэтикалык тил түшүнүгүн колдонуу максатка ылайык, «поэтикалык тил» терминин шарттуу түрдө

колдонуу жана аны реалдуулук эмес, тил сыяктуу модель катары кароо ыңгайлуу.

Поэтикалык тил – тилдин жалпы белгилери, мыйзамченемдүүлүктөрү менен бирдикте, сөз өнөрүнүн каражаты, куралы жана материалы катары спецификалык белги-касиеттерди камтыган өзгөчө система. Поэтикалык тил көркөм чагылдырып-сүрөттөө, кабарлоо, таасир берүү максатын көздөп, көркөм-эстетикалык мааниге ээ болгон бардык жанрдагы, түрдөгү, формадагы тексттердин негизинде турган тил болуп саналат. Улуттук тил менен поэтикалык тил – өз-өзүнчө турган, эки башка система эмес. **Поэтикалык тил дегенибиз – улуттук тилдин функционалдык жактан татаалданган бир формасы.** Тилдин эң негизги функциясы – коммуникативдик функция. Бирок байланыш-катнаштын бардык эле шарт-кырдаалдарында тил жалгыз гана коммуникативдик максатты көздөбөстөн, таасир этүүчүлүк кудуретке да ээ болуп, эмоционалдык, эстетикалык функцияларды кошо аткарат. Поэтикалык тил түшүнүгү дал ушул негизде, тилдин эстетикалык (поэтикалык) функциясына байланыштуу келип чыккан жана колдонулган. **Эстетикалык (поэтикалык) функция тилдин коммуникативдик функциясынан өзгөчөлөнүп турбайт, аны менен органикалык байланышта болуп, татаалданган түрү, эстетикалык (поэтикалык) функциянын маңызын тилдин чындыкты образдуу чагылдыруунун каражаты катары кызмат аткарышы түзөт.**

Тилдин коммуникативдик жана эстетикалык функцияларын абсолюттук түрдө бири-бирине каршы коюуга болбойт; практикалык тилде да эстетикалык функция жүзөгө ашат, поэтикалык тилде да коммуникативдик функция орун алат. Экинчи жагынан, тил өзүнүн функцияларынын бардыгын бир эле материалдык негизге – улуттук тилге таянуу менен жүзөгө ашырат: коммуникативдик максатта башка бир тилдик каражаттар, эстетикалык максатта каражаттардын башка системасы пайдаланылбайт. Тилдин бардык бирдиктери белгилүү бир чыгармачылык-функционалдык шарттарда эстетикалык (поэтикалык) мүнөзгө ээ болушу мүмкүн.

Поэтикалык тилдин маңызын түзгөн негизги касиети – «ички формасы». Поэтикалык тилде белгилүү бир тыбыштык форма аркылуу берилген бир маани (мазмун) башка бир мааниге же маанилерге форма катары кызмат кылуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болот. **Поэтикалык тилде тилдик элементтин чыныгы мааниси анын түз мааниси менен гана чектелбей, анын тыбыштык формасы аркылуу берилбеген башка мааниден (маанилерден) да турат.** Бирок поэтикалык тилдеги «ички форма» менен практикалык тилдеги ички форманы бирдей кароо туура эмес. Практикалык тилде бул көрүнүш аталышты жараткан белги жөнүндө элес берип, ошол аталышты жүйөлөйт. Ички формага ээ болгон сөздөр өз маанисинде эки түрдүү маалыматты камтыйт: предметти көрсөтүү жана ошол предметтин аталышына негиз болгон белгини көрсөтүү. Улуттук тил системасындагы сөздөрдүн бардыгы тең эле ички формага ээ эмес. Ал эми поэтикалык тилде ал бардык бирдиктерге тиешелүү. **Поэтикалык тилде улуттук тилдеги потенциалдык маани көркөм мааниге же/жана маанилерге айланат.** Мына ушул көрүнүш –

поэтикалык тилдин базасын, маңызын түзгөн туруктуу өзгөчөлүгү. Анын натыйжасында тилдик системанын бардык элементтери поэтикалык тилде кескин өзгөрүүгө кабылып, жаңы маани-мазмунга жана көркөм-эстетикалык кудуретке ээ болот. Мындайча өзгөрүү жеке эле элементтерге эмес, алардын ортосундагы карым-катыштарга да тиешелүү. Поэтикалык тилде элементтердин жана алардын ортосундагы карым-катыштардын тилдик аспектиси грамматикалык жана синтаксистик эрежелер аркылуу эле эмес, маанини жаратуунун, көркөм чыгарманын ички дүйнөсүн куруунун эреже-мыйзамдары аркылуу да түшүндүрүлөт. Бул **поэтикалык тилдин кош пландуулугун же кош деңгээлдүүлүгүн** көрсөтөт.

Экинчи жагынан, практикалык тил системасында кокустук, жеке учур болуп саналган көрүнүштөр, тилдин грамматикалык эрежелерине, нормаларына туура келбеген фактылар, карым-катыштар поэтикалык тилде олуттуу мааниге ээ болуп, чечүүчү мүнөз күтөт. **Практикалык тилден айырмаланып, поэтикалык тилде бардык элементтер эстетикалык жактан жүйөлөнгөн түргө ээ болот** да, кандайдыр бир көркөм мааниге жана жалпы бир көркөм милдетке баш иет.

Үчүнчүдөн, **поэтикалык тилдин дагы бир спецификалык өзгөчөлүгү тилдик элементти максималдуу актуалдаштыруу** менен байланыштуу. Актуалдаштыруу практикалык тилде үстөмдүк кылган автоматташтырууга каршы коюлат. Практикалык тилдин элементи анын түз мааниси боюнча, стереотиптик мүнөздө автоматтык түрдө кабыл алынса, поэтикалык тилдин элементи автоматтык түрдө кабылдоо менен, анын чыныгы маанисин, семантикалык жылышууларын, көркөм маңызын аңдап-түшүнүүгө мүмкүн эмес.

Төртүнчүдөн, **поэтикалык тилде бирдиктердин башка бирдиктер менен байланышка кирүү, айкашуу мүмкүнчүлүгү** кеңейип, валенттүүлүгү өсөт. Лексика-семантикалык маанилери же грамматикалык мааниси жагынан байланыш түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогон тилдик каражаттар поэтикалык тилде бири-бири менен тыгыз байланышка ээ болот.

Бешинчиден, **поэтикалык тил кеңири контексттин фактыларын камтыйт**, адабий тилде сыпаттоого алынбай калган көрүнүштөр да анын алкагына кирет.

Демек, улуттук тилдин функционалдык жактан татаалданып, жеке эле коммуникативдик эмес, чындыкты көркөм чагылдыруучу эстетикалык (поэтикалык) функцияны да аткаруучу өзгөчө формасы, тилдин бардык подсистемаларын камтыган татаал түзүлүштө болушу, стандарт/чыгармачылык, норма/деформация, актуалдаштыруу/автоматташтыруу, түз маани/ички форма сыяктуу оппозицияларга негизделген кош пландуулугу **поэтикалык тилди ЛПнын объектиси** катары кароого толук негиз бере т.

Изилдөө объектисинин спецификалык табияты изилдөө предметинин да бир жактуу эместигин шарттаган. Изилдөөгө көркөм кеп, көркөм чыгарманын же адабий чыгарманын тили, болбосо, көркөм тексттин тили алынабы, бул түшүнүктөрдүн кайсынысы иликтөө предмети боло алат деген суроолор боюнча да бирдей пикир жок. Өзгөчө, көркөм чыгарма жана көркөм текст

түшүнүктөрүн так ажыратып колдонуу тууралуу маселе кыргыз тил илимин айтпаганда да, жалпы тил илиминде деле чечиле элек.

Көркөм чыгарма жана көркөм текст түшүнүктөрү бири-бирине карата эки түрдүү карым-катышка ээ:

1) көркөм чыгарма жана көркөм текст – бардык жагынан бири-бирине барабар, бирдей мааниге ээ, бири-бирин бардык учурда алмаштырууга жөндөмдүү абсолюттук синонимдеш түшүнүктөр;

2) көркөм чыгарма менен көркөм текстти барабарлаш, синонимдеш кароого болбойт, алар өзүнүн семантика-структуралык түзүлүшү жана деңгээлдери, экстралингвистикалык факторлор менен карым-катышы жагынан бири-биринен айырмаланат.

Көркөм чыгарма жана көркөм текст түшүнүктөрүн толук синонимдештирүү туура эмес. Көркөм чыгарма түшүнүгү чеги так, даана ажыратылбаган, ачык-айкын илимий мүнөздө эмес, экинчи жагынан, искусствонун башка түрлөрүнүн үлгүлөрүнө карата да колдонула берген универсалдуулук мүнөзүнө ээ. Ошондуктан көркөм чыгарма түшүнүгү ЛП үчүн айкын, конкреттүү предметтик мүнөзгө толук ээ боло албайт.

Көркөм чыгарма жана көркөм текст түшүнүктөрүнүн ортосунда айырмачылыктар орун алары көркөм чыгарманын структурасы автордун адепки ою, чыгарманын баштапкы идеясы болгон **структурага чейинки**, адепки идея көркөм текст формасындагы материалдык туюндурулушка ээ болгон **структуралык** жана көркөм чыгарманын маңызы, тереңдеги көмүскө ой жана подтекст түзгөн **структурадан жогорку аспектилерден** турарынан да көрүнөт.

Көркөм чыгарма жана көркөм текст түшүнүктөрүн барабарлаштыруу туура эместиги образ түшүнүгүнө да байланыштуу. Образдык деңгээлдин негизи текстте орун алганы менен, толук түрүндө тексттин чегинен чыгып, көркөм чыгарманын чегинде турат. Көркөм чыгарма менен көркөм тексттин барабар эместигин көрсөтүүчү дагы бир жагдай көркөм тексттин аталыш, эпиграф, эпилог, пролог менен өз ара карым-катышына да байланыштуу. Аталыш, эпиграф, пролог, эпилог – көркөм чыгарманын структурасына кирүүчү составдык компоненттер. Өзүнүн семантикалык-функционалдык, композициялык мааниси жагынан аталган компоненттер көркөм тексттин структурасына толук бойдон сиңирилип кетпейт, тыгыз байланышта болсо да, обочолонгон мүнөздө турат. Алар өз алдынча текст катары логикалык бүтүндүккө ээ болуп, негизги текст менен ажырагыс логикалык, ошондой эле метатексттик жана паратексттик, көп учурда тема-ремалык жактан лингвистикалык байланышта болот. Андыктан көркөм чыгарманы бир канча тексттин органикалык тутумунан түзүлгөн туунду деп эсептөөгө болот.

Демек, көркөм чыгарма менен көркөм текст түшүнүктөрү өздөрүнүн структурасы, деңгээлдери жагынан айырмаланат, көркөм чыгарма көркөм тексттен «көлөмдүүрөөк». Көркөм чыгарма искусство үлгүсү, татаал эстетикалык түзүлүш катары 3 негизги системадан турат: 1) материалдык туюндурулуш болгон тилдик системадан, 2) бул система аркылуу ишке ашырылган татаал семантикалык системадан, 3) идеялык-эмоционалдык жана

эстетикалык системадан. Ал эми көркөм текст болсо көркөм чыгарманын материалдык туюндурулушу, материалдык жашоосу катары эң маанилүү компоненти болуп эсептелет; чыгарманын башка компоненттери, системалары, аспектиери менен тыгыз байланыштуу жана аларды шарттайт, бирок толугу менен көркөм чыгарма түшүнүгүн алмаштыра албайт. Демек, **ЛПнын предметин көркөм текст түшүнүгү түзөт**. Көркөм текстти ЛПнын предмети катары кароо төмөнкү себептерге байланыштуу: 1) көркөм текст – илимий жактан алганда, кыйла так түшүнүк; 2) изилдөө предмети катары материалдык мүнөзгө ээ; 3) ар кыл түрдөгү, деңгээлдеги жана аспектидеги илимий- изилдөө операцияларына ыңгайлуу. Көркөм тексттин табиятын мүнөздөөдөн мурун дагы бир маселени тактай кетүү талапка ылайык. Ал – **көркөм кеп менен көркөм тексттин карым-катышы** тууралуу маселе. Көркөм кеп жана көркөм текст түшүнүктөрүн да аралаш, катарлаш, синонимдеш колдонуу принципалдуу түрдөгү жаңылыштык болуп эсептелет. Төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн негизинде **көркөм кеп жана көркөм текст түшүнүктөрүн бирдей кароо туура эместигин** көрсөтө кетүү кажет. Көркөм кеп буга чейин айтылган, азыр айтылып жаткан жана келечекте айтыла турган ой-пикирлердин, маалыматтардын жыйындысы болушу мүмкүн. Ал эми көркөм текст бүткүл көркөм кеп системасынын эмес, анын бир бөлүгүнүн гана реализациясы, кептин конкреттүү бир бирдиги же актысы. Көркөм кеп жумуру, чулу көрүнүш болуп саналат, аны бир бүтүн организм катары кароо керек. Ал эми көркөм текст реалдуулук катары бөлүктөргө ажырайт, бөлүнүүгө дуушар болот. Кеп чыгармачылык процесс катары бир коммуникативдик кырдаалга багытталып, бирден-бир, кайталангыс болсо, көркөм текст «жашоосу» деп атоого боло турган спецификалык касиетке ээ болгондуктан, аны бир канча ирет кайталоого, түрдүүчө интерпретациялоого мүмкүнчүлүк болот. Аталган белгилери көркөм кепти конкреттүү предметтик мүнөзгө ээ кылбайт. Тил//кеп дихотомиясынын көзкарашынан алганда, кеп – тилдин реализациясы, реалдуулук катары каралганы менен, көркөм текст сыяктуу конкреттүү реалдуулук боло албайт. Ошондуктан **ЛПнын предмети болуп көркөм текст эсептелет**.

Көркөм текст деген эмне? Кандай гана текст болбосун, **структуралык-семантикалык, формалык-мазмундук биримдик, бүтүндүк** болуп саналат. Бирок тексттер маалыматты, ойду туюндуруп берүүнүн сөздүк-композициялык ыкмалары, чындыкты чагылдыруунун жана реципиентке таасир этүүнүн ыкмалары боюнча айырмаланышат. Булардын ичинен ЛПнын предмети катары карала турган көркөм текст өзүнүн түзүлүш максаты, жүйө-мотиви, функционалдык-стилдик жана семантикалык-структуралык табияты жагынан тексттердин башка түрлөрүнөн кескин айырмалуу мүнөзгө ээ. Мындай айырмачылык 2 негизги фактор менен шартталат: 1) көркөм текст – тилдик белгилүү бир эрежелерди, тилдин мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруунун системасы жана 2) ошол эле учурда ал эрежелердин бузулушунун системасы. Көркөм текстте сөздүн семантикалык жактан көп пландуулугу, тилдик элементтерди, белгилерди колдонуу жана кабылдоодо актуалдаштырууга умтулуу тенденциясы, форманын мазмунга айлануусу жана өзгөчө эмоцияга,

экспрессияга, эстетикалык кунарга ээ болуусу, адабий тилдин нормаларына карата алганда, деформациялар, тилдин коммуникативдик функциясы эстетикалык, эмоционалдык функциялар менен татаалданган түргө өтүшү, натыйжада, текстти түз сызыктуу эмес кабылдоо орун алат. Жогорудагы өзгөчөлүктөр көркөм тексттин спецификасын түзгөн татаалдыкты жаратат. Көркөм тексттин структурасын түзгөн компоненттер, деңгээлдер, элементтер бири-бири менен ажырагыс байланышта, карым-катышта жана бирин бирисиз элестетүүгө мүмкүн эмес. Ар бир деңгээл башкалары аркылуу, башкаларынын жардамы менен гана туюндурулат.

Көркөм тексттин структуралык татаалдыгы анын семантикалык татаалдыгын шарттайт. **Көркөм тексттин семантикасы лингвистикалык структуралардын жардамы аркылуу эксплициттүү түрдө туюндурулган мазмундук коммуникативдик маалыматты жана имплициттүү түрдө туюндурулган көркөм (эстетикалык) маалыматты камтыйт. Имплициттик түрдөгү маалымат көркөм текстте доминанттык мааниге ээ. Мунун себеби - көркөм текстте тилдик каражаттардын семантикалык жана функционалдык жактан байып, татаалданышы, көп маанилүүлүккө ээ болушу.**

Имплициттик түрдөгү маалымат түшүнүгү подтекст маселеси менен байланыштуу. **Подтекст – көркөм текстте баяндалган кандайдыр бир окуянын, көрүнүштүн, фактынын же ойдун ачык түрдө баяндалбаган, көмүскө мааниси. Подтексттик маалыматтын мааниси баяндалган ойдун түз, номинативдик семантикасы, фактылык маалыматтын мааниси менен дал келбейт.** Көркөм текстте тилдик каражаттар подтексттик маалыматты чечмелөөнүн ачыкчы болуп кызмат өтөйт. Көркөм тексттеги подтексттик маалымат тилдик белгинин спецификалык функциясынын негизинде келип чыгат. Подтексттик маалымат бардык деңгээлдеги лингвистикалык бирдиктер – тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, айтым, текст (дискурс) аркылуу реализацияланат. Ар бир конкреттүү учурда подтексттик маалыматты түшүнүүнүн чечүүчү фактору болуп, бир жагынан, лингвистикалык контекст, экинчи жагынан, көркөм текстти интерпретациялап жаткан субъектинин инсандык потенциалы эсептелет. Ошондуктан **подтекстти жазуучу менен окурмандын ортосундагы коммуникациянын бир ыкмасы** деп кароого болот.

Подтексттик маалыматты көркөм чыгармадагы башкы идея, идеялык концепт, концептуалдык маалымат чаташтырбоо керек. Негизги концептуалдык маалымат, идеялык матрица бирөө гана болушу мүмкүн жана ал көркөм чыгарманын бардык негизги параметрлерин аныктоочу роль ойнойт. Ал эми көркөм тексттеги подтексттик маалымат тексттин жалпы семантикалык жана сюжеттик-композициялык түзүлүшүнө, контекстке жараша бирөө да, бир канча да болушу мүмкүн. Көркөм тексттеги подтексттик маалыматтар синтезделип, көркөм чыгарманын концептуалдык маанисине жетүүгө шарт түзөт.

Көркөм текстте структуралык деңгээлдеринин өз ара татаал карым-катышта болуусу, тилдик каражаттарынын семантикалык жана функционалдык жактан байып, көп катмарлуу, көп пландуу семантикалык структурага ээ

болуусу, подтексттик аспектинин орун алышы аны кабылдоо-түшүнүү жана интерпретациялоодогу татаалдыкты шарттайт. Ар бир реципиент тарабынан кабыл алынышында көркөм текст семантикалык жаңы боекчолорго, жаңы маанилерге ээ болот.

Демек, **көркөм текст – тилдик материалдык каражаттар аркылуу көркөм жалпылоо деңгээлинде уюшулган структуралык-системалык жана семантикалык-функционалдык бүтүндүк;** ал деңгээлдеринин, элементтеринин туруктуу иерархиялык жана горизонталдык байланыштарынын негизинде инварианттык мүнөзгө ээ болгону менен, түрдүү субъектилер тарабынан актуалдашып, варианттуулук белгилерине жол берилет. Демек, **көркөм текст – поэтикалык тилдин жашоосунун жогорку формасы,** аны поэтикалык тилдин реализацияланышынын толук кандуу чөйрөсү деп карап, **көркөм текстти ЛПнын изилдөө предмети** катары кароого объективдүү негиз бар.

ЛПнын дисциплина аралык мүнөзгө ээ болушу, изилдөө объектиси менен предметинин спецификалуу табияты анын негизги маселелери катары «тил – адабият» антиномиясы; поэтикалык тилдин бирдиктери; контекст; сөз жана образ, образдуулук түшүнүктөрү; лингвопоэтикалык категориялардын эстетикалык карым-катышы сыяктуу маселелерди көрсөтүүнү шарттайт.

ЛПнын негизги маселелеринин бири – поэтикалык тилдин негизги бирдиктери. **Поэтикалык тилде тилдик негизги бирдик болгон сөз өзгөрүүгө, кубулууга дуушарланып, кошумча мүнөздөмөлөргө ээ болот,** мааниси көбөйөт жана тереңдейт, валенттүүлүгү жана өз ара таасири кеңеет. Алардын сырткы формасы тыбыштардан түзүлүп, кадимки сөзгө окшош болгону менен, ички семантикалык структурасы жактан кадимки сөздөн кыйла айырмаланат. Ошондуктан сөздүн поэтикалык тилдеги чыгармачылык аспектинин көрсөтүү максатында «экспрессема» термини колдонулат. Экспрессеманын мазмундук структурасында туюндуруунун спецификалык планы маанилүү: **практикалык тилдеги лексеманын семантикалык структурасы поэтикалык тилде трансформацияга учуроо менен, лексема экспрессемага айланат.** Бирок поэтикалык тилде бардык эле бирдиктер бирдей актуалдаштыруу дараметине жана көркөм-эстетикалык мүмкүнчүлүктөргө ээ эмес. Айрым бирдиктер маанилүү, чечүүчү роль ойной алышпай, кандайдыр бир деңгээлде экинчи пландагы, бириктирүүчү, байланыштыруучу гана кызмат аткарышат. Мындай бирдиктерди «кураштыруучу каражаттар» деп атоого болот. Поэтикалык тилдин бирдиктери деп эсептеле турган **экспрессема да, кураштыруучу каражат да сөздүн функционалдык өзгөчөлүгү** катары каралат. Экспрессема менен кураштыруучу каражаттын ортосундагы карым-катыш абсолюттук мүнөздө эмес, кыймылдуу келет. Контекстке жараша экспрессема кураштыруучу каражатка же, тескерисинче, кураштыруучу каражат экспрессемага айланышы толук ыктымал.

ЛПнын негизги маселелеринин дагы бири – **контекст маселеси.** Себеби поэтикалык тилдеги көрүнүштөрдүн бардыгы контексттин чегинде аныкталат. Ошондуктан контекст түшүнүгү ЛПдагы негизги түшүнүктөрдүн катарына

кирет. Ар бир тилдик бирдик же айтым контекстте гана чыныгы же жалган, көркөм же бейобраз, түз же өтмө мааниде кабыл алынат. Мында контексттин көлөмү талдоого алынган кубулуштун маанисин, спецификасын ачып берүү үчүн жетиштүү, жалпы тексттин мазмунуна карама-каршы келбегендей болушу зарыл. Лингвопоэтикалык талдоолор көркөм текстти бүтүндүк катары изилдөөгө багытталгандыктан, изилдөө контекстуалдык деңгээлден текстуалдык деңгээлди карай жүргүзүлүшү керек.

ЛПнын негизги маселелеринин бири –сөз жана образ, образдуулук маселеси. **Сөз поэтикалык тилде эстетикалык функцияга ээ болуу менен, көркөм образ жаратуунун негизги каражаты** да болуп саналат. Сөз көркөм алкакка кабылганда, анын сырткы формасы менен түз мааниси сакталып кала берет, бирок ар бир контекстте жаңы маани же маанилерге ээ болуп, өзгөрүлүп турат. Ар бир контексттеги жаңы маани жаңы образды, образдык ассоциацияны жаратат; образ, образдык ассоциациялар образдар системасын пайда кылышат; ал эми образдар системасы идеялык системаны жана мазмунду ачып берүүдө чечүүчү роль ойнойт. Демек, **сөз образга карата форма, образ көркөм тексттин идеялык мазмунуна карата форма** болуп саналат деп айтууга болот. Андыктан көркөм тексттеги образ маселеси сөздүк образдардын спецификасын аныктоо менен байланыштуу.

Образ, образдуулук сөздөрдүн метафоралуулугунан, өтмө маанисинен гана пайда болбойт. Көптөгөн контексттерде сөз өтмө мааниге, метафоралуулукка ээ болбой туруп эле, таасирдүү, оригиналдуу образдарды пайда кыла алат. **Табиятынан образдуу сөздөр да, бейобраз сөздөр да образ түзүүгө, образдык трансформациялануу процессине бирдей деңгээлде катышуусу – поэтикалык тилдин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн бири.** Ошондой эле образ катары сөздүн маанисин образдуу же өтмө мааниде колдонууну да эсептөөгө болбойт. Сөздү кабыл алууда келип чыгуучу психологиялык ассоциациялар да образ болуп саналбайт. Образды кандайдыр бир материалдуу түшүнүк иретинде кароого да болбойт. Поэтикалык тилдеги жана көркөм тексттеги материалдуу реалдуулук – сөз, ал эми сөздөн сырткары турган, сөзсүз образ болушу мүмкүн эмес. Көркөм текстте сөз менен образ бири-бири менен диалектикалык түрдөгү байланышка ээ.

Демек, **образ – тилдик материянын же сөздүн маанилик жана пластикалык жактан баамдоого, туюп-сезүүгө боло турган эстетикалык бүтүндүккө спецификалык түрдө трансформациялануусу.** Образ көркөм тексттеги эки системанын: түз маанилер системасы менен өтмө маанилер, кошумча маанилер системасынын кесилишкен чегинде пайда болот. Мындай кесилишкен чекте дүйнөнүн, чындыктын пластикалык, сезимдик сүрөттөлүшү жана спецификалык маанилик структура пайда болуп, ал экөө биригүү менен, сөздүк образды жаратат. Сөздүк образ түрдүү түзүлүштө болуп, жеке сөздөн, сөз айкашынан, сүйлөмдөн, абзацтан же сабактан, бүтүндөй тексттин өзүнөн туруусу ыктымал.

Поэтикалык тилдеги образ, образдуулук түшүнүктөрү эстетикалуулук түшүнүгү менен байланыштуу. Ошондуктан ЛПнын дагы бир олуттуу маселесин анын критерийлеринин эстетикалык карым-катышы

түзөт. Лингвопоэтикалык талдоолордо поэтикалык тилдеги бирдиктер эстетикалык чен-өлчөм менен бааланышы керек. Мында, биринчи кезекте, конкреттүү фактынын эстетикалык, экспрессивдик-эмоционалдык мааниси аныкталып, андан соң контексттин жана көркөм тексттин жалпы эстетикалык баасы келип чыгат. Искусствонун түрү болуп саналгандыктан, эстетикалуулук көркөм адабияттын өзүндө эле орун алат. **Көркөм адабияттын эстетикалуулугу анын тилдик туюндурулушу менен ажырагыс байланышта.** Ал тилдин жардамы менен пайда болот, бирок таза лингвистикалык критерийлер менен гана аныкталбайт. Аны аныктоо, андап-түшүнүү үчүн эстетикалык, адабият таануучулук, лингвистикалык ыкмалардын синтези аркылуу комплекстүү мамиле жасоо зарыл.

Иликтөө объектиси жана предметинин «таза» түрдө болбогондугуна байланыштуу, ЛП изилденип жаткан кубулуштун белгилүү бир тарабына басым коюучу системалык түзүлүшкө ээ болуп, лингвопоэтикалык иликтөөлөр системалык түзүлүштүн чегинде жүргүзүлүшү зарыл. ЛПнын изилдөө объектисин тилдин өзгөчө функционалдык формасы түзгөндүктөн, анын системалык түзүлүшүнүн негизин да тилдик фактылардын классификациясы түзүшү талапка ылайык. Мында кеңири белгилүү лингвистикалык категорияларга поэтикалык тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык, лингвопоэтикалык өңүттөн мамиле кылуу менен, ЛПнын системалык түзүлүшүн төмөнкүчө белгилөөгө болот:

- 1) Поэтикалык фонетика;
- 2) Поэтикалык морфология;
- 3) Поэтикалык синтаксис;
- 4) Поэтикалык лексикология;
- 5) Поэтикалык семантика.

Лингвопоэтикалык иликтөө-талдоолор изилдөө объектиси менен предметинин касиет-белгилерин, функционалдык өзгөчөлүктөрүн, структурасын ачып берүүгө багытталган изилдөө методдорунун, илимий методологиянын жардамы менен жүргүзүлүшү зарыл. Көркөм текст, биринчи кезекте, искусство чыгармасы болгондуктан, талдоолор 2 багыт боюнча жүргүзүлөт: 1) мазмундан формага карай, 2) формадан мазмунга карай. Лингвопоэтикалык талдоолордун ушул 2 багытын тең жалпы принциптерди да, жеке методдорду да колдонуу аркылуу ишке ашырууга болот. Аларга анализ жана синтез, аналогия жана салыштыруу методдору, индукция жана дедукция методдору, оппозитивдик метод, антиномия методу, система-структуралык принциптин интегративдик методу, имманенттик анализ методу, суперлинеардык метод, трансформациялык метод, сыпаттама, компоненттик анализ, контексттик методдор, проекциялык метод, схемалаштыруу, системалаштыруу, коммуникативдик-функционалдык, логика-прагматикалык методдор кирип, бул методдор өз алдынча да, комплекстүү түрдө да колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле лингвопоэтикалык изилдөөлөрдүн тереңдигине жана тактыгына адабият таануудагы, эстетикадагы, философиядагы, искусствотаануудагы методдорду кошо колдонуу менен жетишүүгө болот.

ЛПнын изилдөө объектиси менен предметинин татаал табиятка ээ болушу, компетенциясына кирген маселелердин көп кырдуулугу, алдына коюлган максат-милдеттеринин мүнөзү анын башка филологиялык тармактар, башка илимдер менен тыгыз байланышта, карым-катышта туруусун шарттаган.

Бардыгынан мурда, ЛП тил илими жана адабият таануу менен өтө тыгыз, органикалык түрдөгү байланышка ээ. Тил илиминин негизги объектисинин функционалдык өзгөчөлүгү ЛПнын объектисине, ал эми адабият таануунун негизги объектиси ЛПнын изилдөө предметине айланышы алардын байланышынын өтө тереңдигин жана ажырагыстыгын далилдейт.

Ошондой эле ЛП стилистика, кеп маданияты, риторика, тексттик лингвистика, лингвосинергетика, герменевтика, ыр түзүлүшүнүн теориясы, психоллингвистика, эстетика, искусствотаануу менен да байланыш, карым-катышка ээ.

ЛПнын негизги объектиси менен предмети – поэтикалык тил жана көркөм текст – татаал, спецификалуу мүнөзгө ээ өзгөчө көрүнүштөр болгондуктан, алардын табият-маңызын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, касиет-белгилерин ачып берүү, иштин алдына коюлган максат-милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн репрезентативдик катары акын Шайлообек Дүйшеевдин идиостилинен алынган поэтикалык тексттер колдонулду. Анткени **поэтикалык текст** – спецификалык түрдө уюшулган, метрикалык-ыргактык башталма менен катар фонетикалык жана интонациялык-синтаксистик башталмалардын ажырагыс биримдигинен пайда болгон **өзгөчө система**. Ошондуктан анын тили да өзгөчө мүнөздөгү спецификасы менен айырмаланат. Поэзиянын тилинин спецификасын тил сырткы форма гана болбостон, ички маңыз-мазмунга айланышы менен түшүндүрүүгө болот. Аныктоочу параметр, башталма болгон метр поэзияда чектөөчү функция аткарып, ошол метрикалык нормага жана ага ылайык болгон ыргактык-интонациялык системага туура келген тилдик каражаттардын гана колдонулушун шарттайт. Экинчиден, тилдик каражаттар фонетикалык, лексикалык, синтаксистик-композициялык жана мазмундук-идеялык деңгээлдерде өтө иреттүү, уюшулган түргө ээ болот.

«**Поэтикалык фонетика**» деп аталган **II главада** көркөм тексттердин тилинин фонетикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү жана тыбыштык кайталоолор, уйкаштык, паронимия сыяктуу орчундуу көрүнүштөрү талдоого алынган.

ЛПнын объектиси болгон поэтикалык тил жана изилдөө предмети катары алынган көркөм текст, биринчиден, белгилүү бир элементтердин, бирдиктердин системасы, экинчиден, ошол элемент бирдиктердин ортосундагы карым-катыш, байланыштардын системасы жана үчүнчүдөн, ошол элементтер, бирдиктер жана алардын ортосундагы карым-катыш, байланыштардын көркөм бүтүндүктү түзүүдөгү системасы катары каралышы керек. Системалык принципте изилдөө жөнөкөй материалдык элементтен татаалына, системадагы карым-катыштардын баштапкы деңгээлинен улам жогорку деңгээлдеги карым-катыштарга карай жүргүзүлөт.

Тил илиминде тилди системалык жана структуралык багытта изилдеп-үйрөнүү фонетикалык деңгээлден башталган сыяктуу эле, поэтикалык тилди иликтеп-талдоо да андагы баштапкы элементтерди жана аларга байланыштуу

факторлорду, көрүнүштөрдү талдоодон башталышы керек. Поэтикалык тилде баштапкы элемент болуп тыбыш, сөздө орун алган тыбыш эсептелип, алардын негизинде келип чыккан эвфония, тыбыштык кайталоолор, тыбыштык уюшулуунун ыкмалары – аллитерация, ассонанс, уйкаштык, ошондой эле паронимия маселелери поэтикалык фонетиканын маселелерин түзөт.

Практикалык тилде, күндөлүк оозеки кепте, илимий, иштиктүү-официалдуу, публицистикалык түрдөгү тексттерде тыбыштык жактан уюшулушу, фонетикалык көрүнүштөр байкалбайт, автоматтык түрдө кабылданат. Ал эми **көркөм текстте алар иреттүү, уюшулган мүнөз күтүшү, атайын тандалып алынышы жана жайгашуусу менен өзгөчөлөнүп, байкаларлык мүнөзгө ээ болот.** Бирок мындай өзгөчөлүк сырткы эффект, формалык гана көрүнүш болбостон, поэтикалык тилде жана анын негизинде уюшулган көркөм тексттин татаал идеялык-тематикалык, композициялык, поэтикалык, семантикалык түзүлүшүндө да олуттуу роль ойнойт. Мында фонетикалык факторлор да эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык, семантикалык мааниге ээ болуп, **поэтикалык мазмунду ачып берүүнүн бир баскычы** катары кызмат аткара алат.

Көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушунун негизги критерийи болуп тыбыштык жактан шайкештик, эвфония гана эсептелиши керек, көркөм текст тыбыштык жактан айтууга жеңил, угууга жугумдуу түрдө уюшулушу керек деген көзкараштар туура эмес. **Көркөм тексттеги фонетикалык факторлордун ролун жалаң гана эвфония, тыбыштык жактан шайкештик, үндөштүк менен чектөөгө болбойт.**

Эстетикалык бүтүндүк деп саналган көркөм тексттин фонетикалык жактан уюшулушу да эстетикалык түргө ээ болушу зарыл. Бирок формалык гана башталма, сырткы таасирдүүлүк фонетикалык көрүнүштөрдүн негизги милдетин түзбөйт. Ал, сөзсүз, тексттин же контексттин маани-мазмуну менен биримдикте каралышы керек. **Көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушу, биринчиден, мазмун менен байланышта каралганда жана экинчиден, эстетикалык мүнөзгө ээ болгондо гана маанилүү** боло алат.

Көркөм тексттеги фонетикалык факторлорду өз алдынча, обочолонгон мүнөздө эмес, тексттин семантикалык жана композициялык түзүлүшү менен байланышта гана талдоо зарыл. Тыбыштар лексика-семантикалык бирдиктин (сөздүн) курамында орун алганда гана функционалдык жактан актуалдуу мүнөзгө ээ болот. Демек, тыбыштын жайгашуу, жыштык, айкашуу же позициялык өзгөчөлүгү сөзгө көчөт. Муну менен көркөм текстте сөздөр тыбыштык түзүлүшү боюнча белгилүү бир топторго биригип, өз ара байланышка киришет. Айрым учурларда фонетикалык түзүлүшкө негизделген байланыштар грамматикалык (синтаксистик) байланыштардан да күчтүү болуусу мүмкүн.

Көркөм тексттин түзүлүшүндөгү фонетикалык факторлорго, башкача айтканда, **текстти тыбыштык жактан уюштуруунун, тыбыш-маанилик же фонетикалык-семантикалык байланыштарды туюндуруунун ыкмаларына тыбыштык кайталоолор, аллитерация жана ассонанс, уйкаштык кирет.**

Ошондой эле паронимия да тыбыштык түзүлүшкө байланыштуу келип чыгуучу кубулуш болуп эсептелет.

Көркөм текстте тыбыштардын кайталануусу башка түрдөгү тексттерден айырмалуу мүнөзгө ээ. Мында тыбыштардын кайталануусу белгилүү бир тартипке, милдетке баш ийип, белгилүү бир мыйзамченемдерге ылайык ишке ашат. Тигил же бул тыбышты кайра-кайра кайталап, жыш колдонуу ага байкаларлык, көзгө урунарлык мүнөз берип, структуралык-функционалдык жактан активдүү кылат. Тыбыш менен бирге ал орун алган сөздөр да байкаларлык, активдүү мүнөзгө ээ болуп, тексттин жалпы мазмунуна жана айрым бир психологиялык-эмоционалдык ассоциацияларга ылайык маанилик байланыш түзүп, семантикалык талааларга биригишет. Ал эми мындай семантикалык талаалар көркөм тексттеги фактылык маалыматты да, подтексттик маалыматты да, алардын негизинде концептуалдык маалыматты да ачууга, түшүнүүгө көмөк көрсөтөт.

Көркөм тексттеги тыбыштык кайталоолор вертикалдык жана горизонталдык, контактылык жана дистанттык түрдө болуп, фонетикалык-семантикалык байланыштардын жаралышында олуттуу мааниге ээ. Көркөм тексттин тыбыштык уюшулушунда аталыш менен тексттин ортосундагы, тексттин өзүндөгү вертикалдык тыбыштык кайталоолор, тексттин горизонталдык мейкиндигиндеги тыбыштык кайталоолор, аллитерат +ассонант түрүндөгү тыбыштык комплекстердин кайталануусу олуттуу роль ойнойт. Тыбыштык кайталоолор, бир жагынан, тексттин жалпы же контексттин поэтикалык маанайын шарттаса, экинчи жагынан, эмоционалдык-маанилик түзүлүшүн камсыздайт.

Көркөм тексттин фонетикалык, ошондой эле композициялык жактан уюшулушундагы маанилүү факторлордун бири – уйкаштык. Уйкаштыкты саптардын акырындагы сөздөрдүн үндөштүгү катары кароого болбойт. Себеби уйкаштык жалаң гана саптардын аягында эмес, башында, ичинде же ортосунда, кээде 2-3 позицияда тең болуусу ыктымал: *Сүйгөнүм* калар *ай жолунда*, /*Сүрөтүм* калар *альбомумда*. // *Айланып* көрдү *алганым* жүрөр, /Алтын баш калар *тар коңулда* («Акыркы ыр»). Бул контекстте *ай жолунда–альбомумда–тар коңулда* сап акырындагы салттуу уйкаштыкты түзсө, *сүйгөнүм–сүрөтүм* сап башындагы уйкаштыкты пайда кылган. Ал эми *айланып – алганым* бир сап ичиндеги уйкаш элементтер.

Уйкаштыктын негизги белгиси – эки сөздүн фонетикалык түзүлүшү жагынан окшоштугу, үндөштүгү. Уйкаштыкты жаратуу үчүн тыбыштык жактан жакын, окшош же үндөш сөздөр поэтикалык тексттеги эки же андан көп ыр саптарынын белгилүү бир позициясында орун алуусу жана ыргактык жактан биримдикти түзүүсү зарыл. Уйкаштык ыр саптарынын башында, ортосунда же ичинде да орун алуусу мүмкүн. Ыр саптарынын аягындагы уйкаштыктын композициялык милдети чоңураак болот, анткени ал тыбыштык жана ыргактык катардын, саптын чегин, ошондой эле анын башка катарларга карата структуралык карым-катышын көрсөтөт.

Фонетикалык көзкараштан алганда, уйкаштык толук же толук эмес тыбыштык кайталоо болуп эсептелет; бул жагынан аны аллитерация же ассонанс, консонанс же сингармонизм катары кароого да болот.

Бирок уйкаштык сөздөрдү же тилдик бирдиктерди фонетикалык, тыбыштык деңгээлде гана жакындаштыруу, окшоштуруу, үндөштүрүү милдетин аткарбастан, семантикалык же маани-мазмундук деңгээлде да жакындатуу, карама-каршы коюу милдетине ээ. Берилген көркөм тексттин чегинен сырткары турганда эч кандай байланышка, жалпылыкка ээ болбогон сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүнүн шайкеш, дал келүүсү, үндөштүккө ээ болуусу уйкаштыкты пайда кылып, ошол сөздөрдүн ортосунда кандайдыр бир лексика-семантикалык, ассоциативдик, маанилик байланыштар пайда болот. Мындай байланыштардын негизинде уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн маанилеринин салыштырмалуу жакындыгы же карама-каршылыгы келип чыгат да, күтүлбөгөн семантикалык эффектилердин жаралышына өбөлгө түзөт. Фонетикалык элементтердин же тыбыштардын, тыбыштык комплекстердин текст саптарында композициялык түзүлүш жана метр, ыргак менен шартталган белгилүү бир позицияларда кайталанышы ошол элементтер орун алган сөздөрдүн ортосунда грамматикалык эмес вертикалдык байланыштардын жаралышына негиз болот. Мындай байланыштар контекст менен шартталып, ошол контексттин чегинде кандайдыр бир метафоралык образдык ассоциациялардын жаралышы менен коштолот. Ошондуктан уйкаштыкты вертикалдык метафора катары да кароого болот. Уйкаштык поэтикалык тексттеги подтекст маселеси менен да байланыштуу. Подтексттик маалымат уйкаш сөздөрдүн ортосундагы тегиздикте актуалдашуусу мүмкүн. Себеби уйкаштык уйкаш сөздөр аркылуу ыр саптарын жуптукка бириктирет. Мындай жуптуктарды айрым-айрым ойлордун, мазмундардын биригүүсү эмес, бир эле ой-мазмунду айтуунун эки ыкмасы, бир ойдун эки түрдүү – ачык жана көмүскө – айтылышы катары кароого болот. Буга байланыштуу, **көркөм текстте уйкаштык бинардык мыйзам боюнча жашаган көрүнүш** деп айтууга болот.

Көркөм тексттеги уйкаштыктын көркөм тексттин семантикасы менен байланыштуулугун ырастоочу жана анын көркөм-эстетикалык салмагын аныктаган лингвопоэтикалык маанисин көрсөтүүчү жагдайларга: уйкаш сөздөрдөгү тыбыштардын шайкештик, окшоштук жана кайталануу даражасы; уйкаштыктын морфологиялык жактан түзүлүшү; уйкаш сөздөрдүн лексикалык мүнөзү кирет.

1. Көркөм тексттеги уйкашкан сөздөрдүн тыбыштык курамынын окшоштук, шайкештик же тыбыштардын кайталануу даражасы боюнча уйкаштык толук жана толук эмес түрлөргө ажыратылат. Толук уйкаштыкта сөздөрдүн дээрлик көпчүлүк же бардык тыбыштары акустикалык жана басымдуу түрдө графикалык жактан бири-бирине дал, шайкеш келет. Ал эми толук эмес уйкаштыкта сөздөрдүн көпчүлүк эмес, айрым тыбыштарынын гана кайталануусу орун алат.

2. Уйкаштыктын морфологиялык жактан түзүлүшү, сөз формаларынын уйкаш бөлүктөрүнүн тигил же бул грамматикалык категорияларга тиешелүүлүгү жагынан бир өңчөй жана бир өңчөй эмес уйкаштык деп ажыратылат. Бир

өңчөй уйкаштык бир эле грамматикалык категорияга тиешелүү, бирдей грамматикалык формадагы сөздөрдөн уюшулат. Ал эми ар башка грамматикалык категорияларда, формаларда турган сөздөрдөн түзүлгөн уйкаштыкты бир өңчөй эмес уйкаштык иретинде каралат.

Уйкаштыкты грамматикалык түзүлүшү боюнча жогоркудай түрлөргө ажыратып кароонун лингвопоэтикалык жана композициялык, ошондой эле лексика-семантикалык негизи бар. Себеби бир өңчөй уйкаштыктар жалаң гана фонетикалык фактор иретинде түшүндүрүлбөстөн, лексикалык жана синтаксистик параллелизм менен да шартталган. Мисалы: *Падышалар жолду эч качан көрүшпөйт, /Көрөйүн дейт, жандагандар көнүшпөйт. //Жолду көрбөй жок болушат акыры, /Жолду көргөн падышалар өлүшпөйт.* («Падышалар»). Бул кыска тексттеги уйкаштыктын компоненттери *көрүшпөйт– көнүшпөйт– өлүшпөйт* грамматикалык категориясы жана формасынын бирдейлиги менен катар, бирдей синтаксистик – баяндоочтук – функцияда турушат. Лексикалык, грамматикалык жана синтаксистик параллелизмди түзүшү уйкаш сөздөрдүн ортосундагы вертикалдык байланыштын тыгыздыгын да шарттаган.

3. Уйкаштыкка кирген сөз формаларынын тутумдук түзүлүшү боюнча уйкаштык жөнөкөй жана татаал уйкаштык болуп ажыратылат. Жөнөкөй уйкаштык көркөм тексттеги эки же андан көп саптагы бирден гана сөз формаларынын тыбыштык жактан шайкештигине, үндөштүгүнө негизделет. Ал эми татаал уйкаштык – саптардагы эки, сейрек учурда андан көп сөз формаларынын фонетикалык окшоштукка негизделген вертикалдык байланышы. Мындай уйкаштыктын кеңири тараган түрү – редифтүү уйкаштык. Татаал уйкаштыктын бир компонентин түзгөн 2 же андан ашык сөз формалары бир акценттик, көп учурда синтаксистик топко биригип, бүтүндүктү түзөт. Мисалы: *Кыйырыңа кыгырап камок толуп, / Кыргызбайдын кычырап жаны от болуп, / Кыргызбайга бу да жок, а жок болуп ...* («Кыргызбай менен Кыргызгүл баяны»). Берилген контексттеги *камок толуп – жаны от болуп – а жок болуп* уйкаштыктарынын бир компонентин түзгөн 2 же андан көп сөз формалары акценттик бүтүндүктү түзүп, синтаксистик байланышка кирген. Алардын вертикалдык байланыш тексттин жана контексттин семантикалык деңгээлине чыгуучу мааниге ээ.

4. Уйкаштыктын элементтеринин лексикалык мүнөзү тилде көпчүлүккө белгилүү болуп, салттуу мүнөз күтүп калган уйкаштыктар жана буга чейин кездешпеген же өтө сейрек кездешкен уйкаштыктар экени аркылуу аныкталат. Салттуу уйкаштыктар ар кыл көркөм тексттерде жыш кездешүү менен, шаблондук мүнөзгө ээ. Ал эми сейрек уйкаштык өзүнө лингвостилистикалык, лексикалык жана лингвопоэтикалык белгилердин татаал комплексин камтыйт: буга чейин кездешпеген же өтө сейрек кездешкен уйкаштык болушу мүмкүн; лексикалык курамдын пассивдүү катмарына тиешелүү болгон же кепте аз колдонулган сөздөрдүн уйкаштыгы болушу ыктымал; өтө алыскы маанилик катарларды, семантикалык талааларды жакындаштырып байланыштырган уйкаштык да болушу мүмкүн. Ошондуктан сейрек уйкаштык жаңычылдык, кээде экзотикалык мүнөзгө ээ болуп, көңүлгө дароо урунат жана көркөм текстте өзгөчөлөнүп, бөлүнүп турат. Мисалы: *Кыргызбайың кыйналып иш*

тапканча/Канча идеяң жок болду мамонт болуп,/ Канча балаң жок болду аборт болуп! («Кыргызбай менен Кыргызгүл баяны») ж.б. **Уйкаштыкты тандап колдонуу поэтикалык милдетке көз каранды.**

Көркөм тексттин фонетикалык жактан уюшулушундагы маанилүү факторлордун бири – болгон **паронимия** кубулушу. Себеби паронимия көркөм текстте тыбыштык окшоштукка, кайталоолорго негизделген фонетикалык көрүнүш катары гана эмес, семантика менен да тыгыз байланыштуу кубулуш болуп эсептелет. Лингвопоэтикада туюндуруу планы же формалык түзүлүшү боюнча белгилүү бир даражадагы окшоштукка ээ болгон сөздөр паронимдер катары каралып, талдоого алынат. Алар уңгулаш да, түрдүү уңгудан да болушу мүмкүн. Паронимдердин семантикалык карым-катышы, негизинен, маанилик жактан жакындык, синонимдүүлүк, симметрия же карама-каршылык, контраст, антиномия эффектилерине негизделген. Паронимия да – тыбыштык кайталоолорго негизделген кубулуш. Мында тыбыштык жактан окшоштук, кайталоо даражасы минималдуу чегин 2 үнсүздөн турган консонанттык модель аркылуу белгиленет. Көп учурда үндүү тыбыштардын үндөштүгү, дал келүүсү милдеттүү шарт болуп эсептелбейт. Бирок бул абсолюттуу мүнөздө эмес, анткени үндүүлөрдүн окшоштугуна, кайталануусуна негизделген паронимдер да кездешет. Ошондой эле кээде моделге кирген үнсүздөрдүн орун алуу тартиби да сөзсүз түрдө сакталышы талап кылынбайт. Көркөм тексттеги паронимдер бир нече тыбыштарынын окшоштугу, кайталанышы дал келүүсү эмес, 2-3 тыбышы боюнча гана айырмаланары менен мүнөздөлөт. Мисалы: *Теңир берген доолабай / Терек көрдүм шооладай. //Тепчип өткөн жолдорду /Теменелүү шоонадай.* (*шооладай-шоонадай*) («Чычкан капчыгайын көргөндө»).

Паронимия – фонетикалык түзүлүшү жагынан окшош сөздөрдүн парадигматикалык карым-катышы. Формалык белгилери боюнча аныкталгандыктан, поэтикалык тилдеги паронимиянын чегин, потенциалын аныктоого болбойт. Анткени паронимдер лексика-грамматикалык жактан да ар түрдүү келип, белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушу милдет эмес.

Паронимиянын фонетикалык жана семантикалык карым-катыштары 1-4 саптан турган контекстте аныкталып, төмөнкүдөй түрлөргө ажыратылат:

1. Консонанттык паронимияда консонанттык модель толугу менен сакталат жана кайталанат: *устукандап- ыстыкандап* [сткндп-сткндп], *келгин-келген* [клгн-клгн], *кушту-кышты* [кшт-кшт] ж.б.

2. Метатезалык паронимияда консонанттык моделди түзгөн үнсүздөрдүн орун алуу тартиби туруктуу болбойт: *алыс-асыл* [сл-лс], *унутулуп - улутунуп* [нтлп-лтнп], *мунуң – муңун* [мнң-мңн] ж.б.

2. Эпентезалык паронимия паронимдердин консонанттык моделинин ичине дагы бир үнсүздүн кошулушу менен мүнөздөлөт: *жаркынсың-жакынсың* [жркнсң-жкнсң], *көйнөк-көнөк* [кйнк-кнк] ж.б.

4. Аугменттик паронимия консонанттык моделдин биринин башына дагы бир үнсүздүн кошулушу менен мүнөздөлөт: *күндөр-үндөр* [кндр-ндр], *агылган-чагылган* [глгн-чглгн], *бөлкөсү-өлкөсү* [блкс-лкс] ж.б.

5. Вокалдык паронимия пароним сөздөрдөгү үндүүлөр курамынын толугу менен дал келиши, кайталанышына негизделет: *мөндүрдөй-көрүнгөн-өмүрдөн-*

мөлтүрөп–төгүлгөн [өүө] ж.б. Кыргыз тилиндеги сингармонизм законуна ылайык, вокалдык паронимия арбын учурайт, бирок паронимиянын дал ушул түрүндө сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү жактан окшоштук, жакындык даражасы азыраак.

5. Субституциялык паронимия консонанттык моделдеги бир үнсүздүн айырмаланышы менен мүнөздөлөт: *кыяматтык-кыянаттык* [кймтк-кйнтк], *чабат-чалат* [б-л], *кайран-кайдан* [р-д], *көрүшпөйт-көнүшпөйт* [р-н], *Айдын–айдың* [н-ң], ж.б. Субституциялык паронимдер айрым учурда паронимдик уячаларды түзөт: *кайдасың – жайдасың – жардасың* паронимдери [к-ж, й-р], *дарегиндей – данегиндей – карегиндей* [р-н, д-к], *кезеп–кезек–кезет* [п-к-т] ж.б.

Көркөм тексттерде бир эле контексттин чегинде паронимдердин бир эле түрү да, бир канча түрлөрү да колдонула берилиши мүмкүн. Алар көркөм тексттин фонетикалык жактан түзүлүшүндөгү башка факторлор: уйкаштык, тыбыштык кайталоолор жана анын түрлөрү менен өз ара тыгыз байланышта.

3-глава «Поэтикалык синтаксистин маселелери» деп аталып, бул главада көркөм тексттин тилдик уюшулушундагы синтаксистик деңгээлге тиешелүү айрым маселелерге функционалдык, семантикалык, эстетикалык аспектилердин биримдиги аркылуу иликтөө жүргүзүлгөн.

Көркөм тексттин жалпы поэтикалык түзүлүшү тилдик материалды фонетикалык жана синтаксистик жактан уюштуруу аркылуу аныкталгандыктан, көркөм тексттерде фонетикалык түзүлүш менен катар, синтаксистик түзүлүш да олуттуу мааниге ээ. Иреттүү уюшкан түргө, спецификалуу мүнөзгө ээ болгон фонетикалык түзүлүштүн фонунда тексттин синтаксистик түзүлүшү да өзгөчөлөнүп иреттелген, спецификалуу түр алат. Иреттелип уюшкандык жана татаалдык көркөм тексттеги синтаксистик бирдиктердин, каражаттардын, байланыштардын өзгөчөлүгүн, татаалдыгын жана спецификалуу мүнөзүн жаратат.

Поэтикалык синтаксис синтаксистик каражаттарды, формаларды, кубулуштарды көркөм милдетке баш ийдирип колдонуу жана эстетикалык кызмат аткаруу аспектинен талдоого алат. Көркөм тексттин синтаксисинин маселелери ажырагыс бүтүндүк болуп эсептелген тексттин семантика-структуралык түзүлүшүнүн алкагында жана синтаксиске функционалдык мүнөздө мамиле жасоонун негизинде иликтеп-талдоого алынышы керек. Экинчи жагынан, поэтикалык фонетиканын маселелери өндүү эле **поэтикалык синтаксистин бардык маселелери көркөм тексттеги эң башкы фактор болгон поэтикалык семантика менен ажырагыс байланышта талдоого алынышы шарт.** Анткени тилдин синтаксистик бирдиктери да форма жана мазмунга ээ болгон эки тараптуу тилдик бирдиктер катары көркөм текстте анын татаал структуралык түзүлүшү менен шартталган карым-катыштарга кирип, семантикалык жана функционалдык өзгөрүүлөргө дуушар болот. Тилдин синтаксистик бирдиктери менен каражаттарынын семантикалык жана функционалдык мүмкүнчүлүктөрү көркөм тексттерде тилдин башка деңгээлдеринин бирдиктери жана алардын функционалдык, семантикалык өзгөчөлүктөрү менен ажырагыс биримдикте гана ачылат. Поэтикалык тилдин синтаксистик бирдиктери менен каражаттарынын,

кубулуштарынын функционалдык өзгөчөлүктөрү менен аткарган кызматы семантика аркылуу жана семантикада чагылдырылгандыктан, көркөм тексттин семантикасы анын синтаксиси, синтаксистик түзүлүшү менен өтө тыгыз байланышта.

Көркөм тексттин спецификалык структурасынын фундаменталдык белгиси болуп анын өзгөчө ыргактык түзүлүшү эсептелет. Көркөм тексттин үзгүлтүксүз ыргактык түзүлүшү анын башка белгилерин аныктап, текстти уюштурууга катышкан тилдик бирдиктердин, анын ичинде синтаксистик бирдиктердин семантикасына, функцияларына, карым-катышына таасир тийгизет. Эгер ыргак эске алынбаса, көркөм текст ички структуралык татаалдыгынан ажырайт, көркөм текст болуудан калып, түз маанини, фактылык маалыматты гана туюндурган жөнөкөй коммуникативдик системага айланат. Ал эми көмүскө, тереңдеги маани, подтексттик жана концептуалдык маалыматты туюндурган коммуникативдик экинчи татаал система ыргак менен кошо жок болот.

Көркөм текстте ыргактын өзгөчө мааниси, семантикалык ролу жана көркөм тексттин структурасынын коммуникативдик жактан татаалдыгы анын интонациялык өзгөчөлүгүн шарттайт. Көркөм текстте интонациялык 2 система орун алат: бири – тексттин ыргагы, экинчиси синтаксистик түзүлүшү жана элементтерди маанилик жактан жиктештирип кароо менен байланыштуу. Маанилик интонация ыргактык интонация менен функционалдык жактан да, семантикалык жактан да шайкеш келбейт. Маанилик интонациянын милдетин түз маанини белгилеп көрсөтүү түзөт, ал эми түз маани көркөм текстте вербалдык түрдө эле туюндурулат. Көркөм текстте **чечүүчү ролду ыргактык интонация ойнойт**. Ал маани жаратуучу ролго ээ, бирок маанилик интонация сыяктуу түз маанини эмес, көмүскө, терең маанини туюндурууга кызмат кылат.

Көркөм тексттеги спецификалуу мүнөздөгү синтаксистик бирдиктер – поэтикалык сөз айкаштары. Сөз айкашы – толук маанилүү эки же андан көп сөздөрдүн тилде кабыл алынган грамматикалык эрежелерге ылайык өз ара айкашуусунан түзүлүп, семантикалык, маанилик жактан биримдикке, бүтүндүккө ээ болгон, объективдүү чындыктагы нерселерди, кубулуштарды, процесстерди же алардын касиет-белгилерин жиктеп, тактап көрсөткөн конструкция. Ал аркылуу нерселердин, кубулуштардын, процесстердин жана алардын касиеттеринин реалдуу байланыштары туюнтулат. Сөз айкаштары ар дайым логикалык түргө ээ болуусу зарыл, болбосо, алар мааниге ээ болбой, коммуникативдик милдет аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт. Маселен, *куурулган муз, китепти семиртүү же тамашалуу нан* болушу мүмкүн эмес, себеби мындай түшүнүктөр, айкаштар логикалык жактан реалдуу эмес. Демек, сөздөрдүн коммуникативдик максатка ылайык айкашуусу алардын маанилеринин шайкештигинин, логикалуу мүнөзгө ээ болуусунун негизинде гана ишке ашуусу мүмкүн.

Бирок логикалуу абсолютуу көрүнүш эмес, ал кеп кырдаалына, оймазмунду туюндуруунун зарылдыгына жана максатына ылайык өзгөрүшү ыктымал. Поэтикалык синтаксистин милдеттеринин бирин мына ушул шайкештиктин бузулушунан келип чыккан, көркөм текстте сүрөттөлүп жаткан

нерсе же кубулуштун кандайдыр бир жаңы тарабын, касиетин чагылдырып берүүгө багытталган өзгөчө сөз айкаштарын талдоо түзөт. Мындай өзгөчө сөз айкаштарынын компоненттеринин маанилери логикалык жактан бири бири менен байланышка ээ эмес, сөз айкашынын мааниси аномалдык же мүмкүн болуучу божомолдуу мүнөзгө ээ болот: *шайы ооган чалгылар, кызыл эт жалбырактар, түндөй жашыл чачың, кыткылыктайт беделер, сокур жолдор* ж.б. Бул түрдөгү сөз айкаштары көркөм-эстетикалык табиятка, метафоралуу мүнөзгө ээ болуп, метафоралуулук сөз айкашынын бир гана компонентинин метафоралык мүнөзгө ээ болушунан келип чыгат. Мындай сөз айкаштарынын негизги функционалдык жана конструктивдик белгиси катары алардын поэтикалык жана эстетикалык мааниси эсептелгендиктен, аларды поэтикалык сөз айкаштары деп аталат.

Компоненттеринин байланышы логикалуу эмес, мааниси аномалдуу же божомолдуу болгону менен, **поэтикалык сөз айкаштары** да белгилүү бир тилдик, поэтикалык, эстетикалык мыйзамдардын жана мыйзамченемдердин негизинде уюшулат. Алар деле эркин жана туруктуу сөз айкаштары сыяктуу эле **объективдүү чындыкты туюндуруу жана аны теренирээк андап-билүү үчүн кызмат кылат**. Болгону, поэтикалык сөз айкашынын семантикасындагы субъективдүү-модалдык компонент аны туюндуруу, сүрөттөө, чагылдыруунун бейтарап каражаты катары кадыресе кепте кеңири колдонууга жол бербейт.

Поэтикалык сөз айкаштарынын лингвопоэтикалык табиятын **сөздү көндүм, стереотип болуп калган «уясынан» чыгарып, көнүмүш эмес, өзгөчө сөз айкашын жаратуу түзөт**. Башкача айтканда, поэтикалык сөз айкашында тилдик бирдиктер стереотиптүү синтагматикалык көз карандылыктан жана нормативдүү айкашуучулуктан бошонот.

Метафоралуулук, экспрессивдүү-образдуулук, компоненттүүлүк белгилери боюнча поэтикалык сөз айкаштары фразеологизмдерге окшош келет. Бирок фразеологизмдер менен поэтикалык сөз айкаштарын бирдей, бир катарга тиешелүү көрүнүштөр деп эсептөөгө, поэтикалык сөз айкаштарын фразеологизмдерге кошууга болбойт. Алардын ортосунда окшоштук менен катар шайкеш эместиктер, айрым белгилери боюнча принципалдуу мүнөзгө ээ болгон айырмачылыктар да бар. Маселен, поэтикалык сөз айкаштары бир эле текстте же түрдүү тексттерде кайталанып, даяр материал катары колдонулса да, фразеологизмдер сыяктуу узустук мүнөзгө ээ боло албай, индивидуалдуу, субъективдүү мүнөзгө ээ бойдон кала берет. Фразеологизмдин туруктуулугу анын компоненттеринин туруктуулугунан келип чыгат. Ал эми поэтикалык сөз айкаштарындагы туруктуулук сөз айкашынын бир гана компонентинин метафоралуу болушу менен байланыштуу. Ал компонентти ошол айкашты уюштурган экинчи компонентсиз же башка компонент менен колдонуу поэтикалык сөз айкашын бере албайт. Ошол компоненттердин гана айкашынан келип чыккан маани-маңыз ошол поэтикалык сөз айкашы аркылуу гана берилет. Поэтикалык сөз айкаштары фразеологизмдер сыяктуу лексика-семантикалык жактан бир бүтүндүк, бирдик боло албайт; синоним же эквивалентке ээ эмес; грамматикалык жактан сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарабастан, компоненттери сүйлөмдүн ар башка мүчөлөрү болушу

ыктымал; бүт бойдон бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү эмес: компоненттери ар башка сөз түркүмдөрүнө таандык боло берет. Ошондуктан поэтикалык сөз айкаштары поэтикалык фразеологиянын эмес, поэтикалык синтаксистин алкагында каралышы жөндүү. Анын үстүнө, поэтикалык сөз айкаштарынын грамматикалык түзүлүшү эркин сөз айкаштарынын грамматикалык түзүлүшүнөн айырмаланбайт жана өзөк (көп учурда метафоралуу) компоненти тиешелүү болгон сөз түркүмүнүн конструкциялоочу мүмкүнчүлүктөрүнөн көзкаранды. Компоненттеринин байланышуу жолдоруна, ыкмаларына жараша поэтикалык сөз айкаштары эркин сөз айкаштары сыяктуу ээрчишүү, ыкташуу, таандык, башкаруу байланыштарында боло алат. Маселен: *күндөрдү шыңгыратып*, (башк.байл.); *кыткылыктайт беделер* (ээрч.байл.); *шишкебектер дардаңдайт* (ээрч. байл.); *Калдагай калпакчан Күз* (ыкт. байл.); *коктулардын колтугу* (таанд. байл.) ж.б.

Көркөм тексттеги бардык көрүнүштөр сыяктуу эле поэтикалык сөз айкаштары да конкреттүү контекст менен функционалдык биримдикке ээ болуп, ошол контекстте жана ошол контекст үчүн гана актуалдуу, көп учурда оккозионалдык мүнөзгө ээ. Анын эстетикалык, лингвопоэтикалык мааниси да конкреттүү контекст аркылуу аныкталат. Бирок поэтикалык сөз айкаштарын колдонуунун максаты, милдети тексттик деңгээлде каралышы зарыл.

Көркөм тексттин өзгөчө ыргактык-интонациялык структурасы түздөн-түз анын синтаксистик структурасында чагылдырылып, синтаксистик бирдиктер менен каражаттардын семантикалык жана функционалдык мүнөзүнө таасир тийгизет. Алсак, көркөм тексттеги сүйлөм, анын түзүлүшү, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуусу сыяктуу салттуу синтаксистик категориялар да тексттин ыргактык-интонациялык түзүлүшүнө баш ийип, семантикалык структурасынын өзгөчөлүгүнө көз каранды. **Көркөм текстте сүйлөм салыштырмалуу гана өз алдынча бирдик болуп саналат. Сүйлөмгө байланыштуу бардык маселелер контексттик жана тексттик чек аркылуу гана аныкталат.**

Поэтикалык тексттин синтаксистик, композициялык, семантикалык, ыргактык түзүлүшүнүн мыйзамченемдерин аныктоонун эң кичине бирдиги болуп ыр сабы (сап) эсептелет. Ал эми синтаксисте мындай минималдуу чек болуп сүйлөм кызмат кылат. Демек, ыр сабы жана сүйлөм түшүнүктөрүнүн өз ара карым-катышы маселеси чоң мааниге ээ.

Ыр сабы – бири-бири менен тыгыз байланышка ээ сөздөрдүн удаалаш тобу, тексттин метрикалык композициясынын эң кичине бирдиги, көркөм тексттин ыргактык-интонациялык структурасынын минималдуу контексти. Ал бүткөн айрым ойду туюндуруп, сүйлөм түрүнө ээ болуусу же синтаксистик бирдик менен дал келүүсү да мүмкүн, сүйлөм менен дал келбестен, анын бөлүгү, фраза болушу же сүйлөмдөн чоң болушу да ыктымал. Мындай дал келүүчүлүк/дал келбестик сүйлөмдүн синтаксистик структурасы саптын ыргактык-интонациялык структурасына, өлчөмүнө шайкештиги же шайкеш эместиги менен байланыштуу. Мисалы: *Кандай кылам көздөрүңдү мен эми,/кантип алдайм бейтынч, назик сезимди.//Бул бир аптап алоолонткон денени,/бул бир азиз чакырыктай сезилди.* («Кандай кылам көздөрүңдү..»).

Алынган контекстте же 4 саптан турган сабакта ар бир сап сүйлөм менен дал келген. Аяктаган ойду билдирген сүйлөмдүн синтаксистик структурасы саптын ыргактык-интонациялык структурасына шайкеш келгендиктен, ар бир сап менен ар бир сүйлөмдүн да, жалпы контексттин да поэтикалык маани-мазмунун кабылдоо жеңилерээк. Мында ар бир сап кандайдыр бир даражадагы синтаксистик жана семантикалык автономдуулукка ээ. Бирок мындай автономдуулук – формалык көрүнүш менен шартталган сырткы эффект гана. Анткени мындай учурларда да саптардагы сүйлөмдөр бири-бири менен өз ара тыгыз семантикалык байланыш, карым-катышка ээ. Мындай шартта сүйлөмдөр башка сүйлөм менен формалык байланышка ээ болбогон жөнөкөй сүйлөмдөр да, тең же багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамына кирген жөнөкөй сүйлөмдөр да болушу ыктымал. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамына кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыш табигый синтаксистик-семантикалык карым-катыштын негизинде түшүндүрүлөт. Ал эми жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамына кирген жөнөкөй сүйлөмдөр көп учурда кайталоонун түрлөрү жана синтаксистик параллелизмдин түрдүү формалары аркылуу өз ара байланышка киришет. Көркөм тексттеги метрикалык бирдик – сап – менен туура келген синтаксистик бирдиктер – сүйлөмдөр – кайталоонун төмөнкүдөй түрлөрү аркылуу байланышат:

1. Кайталанган элементтер бирдей формадагы сөз же синтаксистик конструкция түрүндө болуп, ар бир бирдиктин башында орун алат же анафора. Анафора сүйлөмгө, контекстке жана жалпы текстке көркөм-эстетикалык түс берип, айтылуучу ойду бекемдөө жана миниградация жаратуу милдетин аткарат.
2. Бирдей формадагы сөз же синтаксистик конструкция, болбосо бир типтеги синтаксистик конструкция түрүндө кайталанган элементтер синтаксистик бирдиктердин акырында орун алат же эпифора. Эпифора көп учурда контекстте уйкаштыкты жаратуу менен да байланыштуу болот.
3. Кайталанган элементтер 1-синтаксистик бирдиктин акырында, 2-бирдиктин башында орун алат же эпанастрофа (чынжыр деп да аталат). Ал мурунку синтаксистик бирдикте берилген ойду кийинки бирдикте улантуу, ырастоо, бекемдөө же карама-каршы коюу аркылуу аларды байланыштыруу милдетине ээ.
4. Кайталанган элементтер 1-синтаксистик бирдиктин башы, 2-бирдиктин акырында орун алуу менен, аларды байланыштырат жана эпаналепсис деп аталат. Эпаналепсистик милдетке ээ болгон синтаксистик конструкциялар эки сүйлөмдүн маанисин салыштыруу же 1-сүйлөмдөгү ойду 2-сүйлөмдө улантып толуктоо кызматын аткарат.

Эгер кайталанган элементтер сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшүндө маанилүү роль ойношсо, кайталоо менен катар синтаксистик параллелизм келип чыгат. Ал тигил же бул даражада ыргактык параллелизм менен коштолот, синтаксистик жактан параллель элементтер ыргактык жактан параллель позицияларда орун алат.

Көркөм тексттерде сүйлөмдүн синтаксистик структурасы жана өлчөмү саптын ыргактык-интонациялык структурасына, өлчөмүнө шайкеш келбей,

сүйлөмдүн бөлүгү, фраза же сүйлөмдөн чоң болгон учурлар да өтө арбын. Айрым контексттерде саптын ыргактык-интонациялык структурасы сүйлөмдүн синтаксистик структурасынан чоңураак болуп, сап эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн, сүйлөмдөн жана фразадан, сүйлөмдөн жана кийинки сүйлөмдүн элементинен түзүлгөн учурлар орун алат. Мындай учурларда жалаң сүйлөмдөр, бир тутумдуу сүйлөмдөр, кемтик сүйлөмдөр, атама сүйлөмдөр, ошондой эле атама фразалар сыяктуу синтаксистик конструкциялар колдонулат. Бул түрдөгү **кыска синтаксистик конструкциялардын колдонулушу көркөм текстте лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык мааниге ээ. Себеби алар текстте сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн ордун, кырдаалын, сюжеттин айрым аксессуарларын таасирдүү, элестүү, предметтик мүнөзгө ээ болгудай сүрөттөп берүү же көрүнүш, процесс, окуянын тездигин туюндуруу, тилдик каражаттар аркылуу кинематографиялык эффект жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.**

Ал эми кээ бир учурларда ыр сабы ыргактык-интонациялык жактан туюк бүтүндүк болгону менен, семантикалык-синтаксистик жактан аяктаган мүнөзгө ээ болбой, ташымалдар аркылуу бузулушу ыктымал. Ыргактык-интонациялык жиктелүү менен синтаксистик жиктелүү дал келбеген учурларда, сүйлөм менен саптын чектери дал келбей калган учурларда ташымал ыкмасы колдонулат. Ташымалды колдонуунун максаты – тексттин жалпы ыргактык-интонациялык структурасын, өлчөмдү сактоо, ыр саптарындагы муун сандарынын бирдейлигин камсыз кылуу. Демек, **ташымал синтаксистик материалды тексттин ыргагына жана саптагы муундардын өлчөмүнө ылайыктап бөлүштүрүүнүн ыкмасы** катары каралат. Бирок ташымал синтаксистик бирдикти же сүйлөмдү саптын ыргактык-интонациялык структурасына ылайыктап, фразаларга ажыратып, эки же кээде андан көп саптын чегинде берүү менен чаташтырылбашы керек. Бул эки көрүнүштүн айырмачылыгы төмөнкүдө: биринчиден, ташымал колдонулганда сүйлөм фразалардын чегинде саптарга бөлүштүрүлбөстөн, бир же бир нече элементи гана мурунку саптан кийинкисине өтөт же мурунку сапта калат жана ал элементтер семантикалык, логикалык жана грамматикалык жактан фраза уюштура албайт; экинчиден, ташымалдын мүнөздүү белгисин сап ичинде синтаксистик тынымдын орун алышы түзөт.

Ташымал саптын ичиндеги жана чегиндеги синтаксистик тыныгуулардын карым-катышы аркылуу аныкталгандыктан, көркөм тексттеги сөздөрдүн орун тартиби маселеси менен тыгыз карым-катышта.

Поэтикалык көркөм текстте саптагы сөздөр бири-бири менен ажырагыс байланышта болгону менен, сүйлөм мүчөлөрү катары байланышы бошоңураак келет да, тилдин грамматикалык эреже-нормалары боюнча катар, удаалаш келүүчү сүйлөм мүчөлөрүнүн орду өзгөрүлүп, алмашып же бири бири менен дистанттык байланышта болуп калышат. Көркөм текстте сүйлөм мүчөлөрүнүн инверсияланышы композициялык, көркөм-эстетикалык максатка багытталып, саптын, сабактын жана тексттин ыргактык-интонациялык түзүлүшүнө, муун сандарынын бирдейлигинин сакталышына, уйкаштыкты түзүүгө жана сактоого байланыштуу болот. Инверсия аталган милдеттер менен катар көркөм-эстетикалык максатта да колдонулуучу көрүнүш болуп эсептелгендиктен,

поэтикалык синтаксистин алкагында талдоого алынуучу маселелердин катарына кирет.

Көркөм тексттерде сүйлөмдү актуалдуу жиктештирүүнү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык карым-катышын бузбастан, лексикасын, грамматикалык формаларды өзгөртпөстөн туруп, сөздөрдүн орун тартибин гана өзгөртүү өзгөчө образдык маанини жаратып, семантикалык өзгөрүүлөрдү, жылышууларды пайда кылуу менен, ойго кошумча маани киргизүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Башкача айтканда, инверсияланган сүйлөм инверсияланбаган сүйлөмдөн маанисинин кошумча боекчолору жагынан айырмаланат. Айрым контексттерде инверсияланган бирдиктер сүйлөмдүн кандай позициясынан орун алганына карабастан, логикалык басымга дуушарланып, эмфазалык мүнөзгө ээ болот да, семантикалык жылышууларга, маанисин жана образдын жаңы боекчосунун жаралышына өбөлгө болот. Инверсияланган сүйлөм мүчөсүнүн синтаксистик жактан обочолонгон, эмфазалык мүнөз күтүшү синтаксистик байланышка кирген элементтердин ортосундагы чек араны жана ошол эле учурда байланышты даанараак байкоого шарт түзүп, эки жактуу кызмат аткарат. Бул көрүнүш кыргыз тилине мүнөздүү болуп эсептелген сөздөрдүн регрессивдүү, контактылуу орун тартиби прогрессивдүү, дистанттык орун тартибине инверсияланганда айкын байкалат.

Инверсиялар көркөм тексттеги, саптагы метрдин чектөөчү касиеттерин кандайдыр бир деңгээлде бейтарапташтыруучу милдет аткарат, башкача айтканда, норманы бузуу катары каралган инверсия метрге эмес, саптагы, контексттеги ойго көңүл бурууга түрткү берет. Ошол эле учурда ыргак менен метр белгилүү бир чектеги инверсияларга гана жол берет, сөздөрдүн орун тартибинин өтө эле эркин, айрым учурда таптакыр күтүлбөгөн мүнөздөгү өзгөрүүлөрү, бир жагынан, көркөм тексттин семантикасына терс таасирин тийгизсе, экинчи жагынан, анын эстетикалык кунарын төмөндөтөт, үчүнчүдөн, тилдин абсолюттуу мыйзамдарына каршы келет.

Инверсия сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибинин өзгөрүүсү менен байланыштуу синтаксистик кубулуш болгону менен, **эстетикалык максатка** ээ болгондуктан жана тексттин семантикасына кошумча маани киргизүү милдетин аткаргандыктан, лингвопоэтикалык аспектиде кызыгууну жаратат.

Көркөм тексттин синтаксистик түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн, синтаксистик бирдиктер менен каражаттардын семантикалык жана функционалдык өзгөрүүлөрү менен татаалданууларын салттуу синтаксисте сүйлөмдүн 3-даражадагы мүчөлөрүнө кирген каратма сөз категориясынан да көрүүгө болот. Анткени көркөм тексттеги бардык бирдиктер, каражаттар сыяктуу эле каратма сөздөр да өзүнүн семантикасын жана функционалдык милдетин өзгөртүп, кошумча маанилерге, функцияларга ээ болот.

Поэтикалык көркөм тексттер өзүнүн уюшулуш формасы жана анын мазмунун шарттаган ой-жүгүртүү формасы боюнча монологдук түргө ээ. Бирок **көркөм тексттер** адам менен объективдүү чындыктын, курчап турган дүйнөнүн ортосундагы терең карым-катыштын ар түрдүү жактарын чагылдыргандыктан, анда, сөзсүз, **ички диалогдуулук орун алат**. Көркөм

тексттердеги диалогдуулуктун айкын көрүнүшү болуп каратма сөздөр эсептелет. Каратма сөздөр ички адресатты туюндуруу, аны менен байланышка кирүү үчүн кызмат кылат. Бирок көркөм тексттеги диалогдун, каратма сөздүн өзгөчөлүгү – кеп моментинде аңгемелешүүчүнүн жоктугу, субъект менен адресаттын ортосундагы карым-катыштын татаалдыгы. Диалог таанып-билүүнүн бир ыкмасы болуп саналгандыктан, көркөм текстте чагылдырылып жаткан дүйнөдө орун алгандын бүт бардыгы адресат болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ жана аларга каратма сөздүн жардамы менен кайрылууга жол берилет. Жеке эле адамдар жана адамзаттык түшүнүктөр эмес, адресат катары жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр, жаратылыш көрүнүштөрү, предметтер, кубулуштар, абстракттуу түшүнүктөр ж.б. алынышы мүмкүн. Буга байланыштуу, **көркөм тексттеги каратма сөздөр коммуникативдик ньюанстарга жана семантикалык өзгөчөлүктөргө** ээ. Ал эми алардын жалпы **функционалдык жана семантикалык табиятынын өзгөчөлүгүн** адресатка кайрылуу менен катар, анын (адресаттын), предметтин, **айтылып жаткан ойдун маңызына жетүү** жана **ага карата эмоционалдык мамилени билдирүү** түзөт. Демек, каратма сөздөр да тексттин жалпы мазмуну менен шартталып, аны менен шайкеш келет.

Көркөм тексттеги каратма сөздөрдү лексика-семантикалык мүнөзүнө жараша бир нече топко ажыратылат. **Адамдарга карата кайрылууну көрсөткөн каратма сөздөр** катышкан контексттеги диалогдук кырдаал реалдуулукка кыйла жакын. Бул түрдөгү каратма сөздөр адамдын жеке аты-жөнү, жолдоштук, туугандык, жекече жана үй-бүлөлүк мамилелерди билдирүүчү түшүнүктөр түрүндө, адресаттын сапат-белгисин көрсөтүүчү түшүнүктөр түрүндө, социалдык топтун аталышы түрүндө болушу мүмкүн. Мисалы: *Апаке*, кандайсыңар; *Жаңылык ушул, балам*; *Эх, жигит*, неге бук болдуң...; *Ай, элим, ай*, эл болсоң атың барбы ж.б.

Көркөм тексттерде конкреттүү, жеке адамга карата айтылган каратма сөздөр конкреттүүлүк, жекелик мүнөзүнөн ажырап, семантикалык кошумча боекчолорго ээ болот. Грамматикалык формасы жагынан энчилүү ат же жеке түшүнүк түрүндө турганы менен, каратма сөз аркылуу туюндурулган адресаттын масштабы кеңейип, адресаттар мүнөзүнө өтөт да, жалпылык түрүнө ээ болот. Мис., *Эштек байке*, *Дардаң мырза* ж.б. Тексттеги **жеке адресат өзү тектүү адресаттардын жалпылыгын туюндуруу үчүн кызмат кылып, функционалдык өзгөрүүгө учурайт**. Көркөм тексттерде, өзгөчө, лирикалык тексттерде ой, кеп сүйгөн адамга, лирикалык «сенге» адрестелип, басымдуу түрдө тексттин лирикалык маанайына ылайыкташтырылып, метафоралык мааниге ээ, көбүн эсе эркелетүү маанисиндеги бирдиктер каратма сөз катары колдонулат: *Көчө сөзүн ташып, кымбатым...*; *Жомок кылып түндү, эрмегим*; *Алтыным*, биз бактылуу болалбадык. ж.б. Айрым контексттерде адресат болгон лирикалык «сен» конкреттүү энчилүү ат менен да берилген, бирок мындай каратма сөздөр да жалпыланган маанини туюндуруп, функционалдык жактан өзгөрөт.

Көркөм тексттердеги каратма сөздөрдүн экинчи бир чоң тобун адамзаттык эмес түшүнүктөр түзөт. Алардын арасында **географиялык аталыштар, жаратылыш, аалам көрүнүштөрү жана кубулуштары,**

мезгил-мейкиндик түшүнүктөрү, адамдын эмоционалдык жана интеллектуалдык дүйнөсүнүн, рухий жана материалдык маданиятынын көрүнүштөрү адресат катары кызмат аткарган контексттер учурайт.

Атажурт, Мекен, туулган жер жана алардын түрдүү элементтери, атрибуттары көркөм тексттерде каратма сөздүк функцияда субъектинин (автордун) Мекен, туулган жер менен байланышынын органикалык, табигый мүнөзүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ: Тууң аман, *тууган жер*, сөзүң аман...; сен өлбөгүн, *Ата журт*, энем өлгөн; *Кыргыз айлым*, кыргак калпак асылым ж.б. Ал эми **аалам, жаратылыш көрүнүштөрүнө, кубулуштарына, абстракттуу түшүнүктөргө** адрестелген кайрылуулар адамдын антропоморфикалык көзкарашы, дүйнөтаанымы менен байланыштуу жана көркөм тексттерде өзгөчө татаал мааниге дуушар болушат. Көркөм тексттеги каратма сөздөрдүн дагы бир тобу **адамдын ички дүйнөсүнө, сезимдерине, ал-абалына, адамдык нарктуулуктарга адрестелген ойду** көрсөтөт. Мындай каратма сөздөр өзүндө жеке жана жалпы маани-маңызды камтуусу мүмкүн: адресат катары милдет аткарган түшүнүк жалпы эле адамдарга тиешелүү абал, сезим, сапат болушу да ыктымал, кайталангыс, индивидуалдуу мүнөзгө да ээ болушу ыктымал. Ошондой эле бул түрдөгү каратма сөздөр автоадрестелген мүнөзгө ээ, каратма сөздүк функцияда турган түшүнүк адресат катары саналганы менен, ой, кеп субъектинин өзүнө, өзүнүн ички дүйнөсүнө багытталат: Кошкун, *ыза!*; Колдой көр, *үмүт*, сен деги? ж.б.

Көркөм тексттерде адресат менен диалогдук байланыш мазмундуу жана жандуу, стандарттуу эмес эмоционалдык мүнөзгө ээ болсо, анда каратма сөздүн апеллятивдик функциясы солгундап же жоголуп кетет да, функционалдык өзгөрүү, кошумча маани пайда болот. Каратма сөздүн таза синтаксистик функциясынын начарлоосу анын семантикалык функциясынын жогорулашына алып келип, синтаксистик позиция менен функциянын ортосунда асимметрия пайда болот. **Каратма сөз** ой кимге адрестелгенин **атап көрсөтүү** менен бирге, **мүнөздөө, сыпаттоо функциясын да аткарат**. Мындай контексттерде каратма сөздүн апеллятивдик функциясы эмоционалдык-баалоо функциясы менен кошумчаланып, татаалданат же бифункционалдуу мүнөзгө ээ болот: *-Бадам көз кыз...;* *О, чиркейлер тумандаган көздөрү...;* бар болгула, *ата-энемди көргөндөр!* ж.б.

Каратма сөздүн монофункционалдуу же бифункционалдуу болушуна жараша, 2 топко бөлүүгө болот: 1) адресация жана номинация мүнөзүндөгү каратма сөздөр, 2) адресация, номинация жана мүнөздөө функциясын аткарган каратма сөздөр. 1-топтогу каратма сөздөрдө апеллятивдик функция үстөмдүк кылат. 2-топтогу каратма сөздөрдө апеллятивдик функция мүнөздөө функциясы менен татаалданып, адресаттын кандайдыр бир сапат-белгисин көрсөткөн мүнөздөмө каратма сөз менен чогуу же анын өзүндө орун алат да, мүнөздөө оң же терс баалоо моментине ээ болот. Каратма сөздөрдүн бул тобу адресаттын ошол контекстте гана ачылган белгилерин, өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

Жалпысынан, көркөм тексттердеги каратма сөздөрдүн көп учурда метафоралуу мүнөзгө ээ болуусу, апеллятивдик функциясынын функционалдык жактан татаалдануусу, семантикалык жактан кошумча маанилерге,

жылыштарга дуушар болуусу, подтексттик маалыматты түшүнүүгө өбөлгө түзүүсү өндүү белгилер аталган синтаксистик категориянын поэтикалык тилдеги өзгөчөлүгүн көрсөтүп, поэтикалык синтаксистин фигурасы катары лингвопоэтикалык аспектиде талдоого да алыныш зарылдыгын шарттайт.

Иштин **IV** главасы **«Поэтикалык семантика жана анын айрым маселелери»** деп аталат. Көркөм тексттин жалпы поэтикалык түзүлүшү фонетикалык, синтаксистик жана семантикалык материалдын мыйзамченемдүү, пропорционалдуу түрдө бөлүштүрүлүшүнө, жайгашуусуна, функционалдык жана экспрессивдик-эстетикалык өзгөчөлүгүнө негизделгендиктен, **көркөм тексттерде фонетикалык жана синтаксистик түзүлүш менен катар, семантикалык түзүлүш өтө олуттуу, аныктоочу мааниге ээ. Семантикалык түзүлүш дегенибиз – лексика-семантикалык факт-материалдардын белгилүү бир мыйзамченемдердин негизинде иреттелген түргө ээ болуп, көркөм милдетке баш ийген көркөм-эстетикалык бүтүндүктү түзүүсү.** Көркөм тексттин өзү татаал, кош пландуу мүнөзгө ээ болушу, форманын формалык гана милдет аткарбай, функционалдык жактан татаалданган түргө өтүшү, бир жагынан, тексттин өзүнүн жана семантикасынын коннотативдүүлүгүн, семантикалык түзүлүшүнүн татаалдыгын шарттаса, экинчи жагынан, ошол татаал семантиканы ачып берүүнүн негизи болуп кызмат кылат. Көркөм тексттеги тилдик каражаттардын белгилүү форма аркылуу берилген түз маанилери жана алардын байланышынан келип чыккан фактылык маалымат тексттин семантикасынын бир катмарын түзсө, экинчи катмарын ошол эле тилдик каражаттардын семантикалык татаалдануусунан, жылыштарынан келип чыккан көмүскө маани, подтексттик маалымат жана концептуалдык маалымат түзөт.

Поэтикалык семантика көркөм тексттеги сөздүн мааниси жана тексттин мааниси проблемаларын иликтеп-талдоого алат. **Поэтикалык семантиканын милдеттерине сөздүн маанисинин өзгөрүшү, татаалдануусу, кошумча маанилер, семантикалык жылышуулар, алардын негизинде жалпы тексттин семантикасынын ачылышы сыяктуу маселелерди иликтөөгө алуу кирет. Ошондой эле көркөм тексттеги тилдик бирдиктердин семантикалык топторду, парадигмаларды түзүү ыкмаларына ылайык, поэтикалык семантика кайталоо, параллелизм, синонимия, антонимия жана контраст, салыштыруу сыяктуу кубулуштарды да иликтейт. Поэтикалык семантиканын алкагында иликтеп-талдоого алынуучу маселелердин бардыгы көркөм тексттин жалпы семантикасын, анын ичинде подтексттик жана концептуалдык маалыматты ачып берүүгө багытталууга тийиш.**

Көркөм текстти лингвопоэтикалык талдоонун бардык баскычтарында иликтөөгө алынуучу негизги бирдик болуп сөз эсептелгендиктен, поэтикалык семантикада да иликтөө-талдоонун негизинде сөз турат. Мында көркөм тексттеги сөздүн мааниси жана ага байланыштуу маселелер көркөм тексттин семантикасын ачып берүүчү изилдөөлөрдү шарттайт. Улуттук тилде сөздүн мааниси денотаттык жана сигнификаттык маанилердин биримдигинен келип чыгып, ошол тилди колдонгондордун бардыгына бирдей түшүнүктүү болуп, тилдин жалпылыгын камсыз кылат. Ал эми сөздү кепте, анын

реализацияларынын бири болгон көркөм текстте колдонуу ар дайым индивидуалдуу-контексттик мүнөзгө ээ. Улуттук тилдин бирдиги болгон сөздүн мааниси жалпыга белгилүү, түшүнүктүү болуп, ошол тилде сүйлөгөндөр тарабынан колдонулуп келе жаткандыгына карабастан, контекстке жараша ар бир колдонууда улам «жаңы төрөлүп» турат. Сөздүн нормативдик семантикасына сүйлөөчүнүн (автордун) жана кабылдоочунун турмуштажрыйбасына, психикалык абалына, интеллектуалдык деңгээлине, маанайына байланышкан кошумча маанилик боекчолор, ньюанстар кабатталат. Мунун натыйжасында, бейтарап маанидеги жана позициядагы сөз кептин белгилүү бир реалдуу шарттарында эмоционалдуу, экспрессивдүү, поэтикалык мүнөзгө ээ болот.

Көркөм тексттин тилдик жактан уюшулушунун негизинде сөз турат, көркөм тексттеги талашсыз реалдуулук болуп сөз эсептелет. Көркөм тексттеги сөз өзүнүн сырткы формасы жагынан тиешелүү тилдик системадагы сөз менен дал келет. Ал (сөз) тил системасындагы сөздүн маанисине таянат, элдин таанып-билүү ишмердигинин тилде чагылдырылган тажрыйбасына, объективдүү чындыкка багытталат. Бирок ошол эле учурда сөз көркөм текстте чагылдырылып жаткан көркөм чындыкка, көркөм дүйнөгө да багытталат. Ошондуктан көркөм тексттеги сөз өзүнүн семантикалык түзүлүшү жагынан кош же көп пландуу, көп маанилүү болуп, образдуу мүнөзгө ээ болот. Поэтикалык тилдеги сөздүн семантикалык түзүлүшүнүн татаалдыгы, көп маанилүүлүгү 2 жол менен ишке ашуусу ыктымал. Биринчисинде түз мааниге кошумча, поэтикалык маани атайылап кабатталып берилет, экинчисинде сөздүн семантикалык структурасы кеңейип, маанинин жылышуусу, катмарлануусу аркылуу ишке ашат. Демек, даяр формага жаңы маани, жаңы мазмун сыйдырылып, форма мазмунга, мазмун башка мазмун же мазмундар үчүн формага айланат, болбосо, мазмунга башка мазмун (мазмундар) кабатталат:

форма0 ↔ мазмун0 > форма1 > мазмун1... (мазмундар)

форма0 ↔ мазмун0 + мазмун1 (мазмундар). Көркөм тексттеги сөздүн көп маанилүүлүгүн, семантикасынын татаалдыгын улуттук тил системасындагы сөздүн полисемиялуулугу, түз жана өтмө маанилери, метафоралык маанилери менен чаташтырбоо керек. Улуттук тил системасындагы көп маанилүүлүк, негизинен, узустук мүнөзгө ээ болот жана семасиологиялык изилдөөлөрдүн предметине жатат. Ал эми көркөм тексттеги сөздүн көп маанилүүлүгү ар дайым белгилүү бир контексттик жана тексттик чекте гана аныкталып, оккозионалдык мүнөзгө ээ.

Көркөм тексттеги сөздүн көп маанилүүлүгү, маанисинин семантикалык жылышуулары, катмарлануусу, семантикалык структурасынын кеңейүүсү – ачык байкала койбогон көрүнүштөр. Сөздөгү семантикалык өзгөрүүлөрдү белгилүү контексттин чегинде да, бүтүндөй тексттин чегинде да дароо эле байкоого мүмкүн эмес. Контекстте же текстте сөздөрдүн негизги, түз маанилери эле аркылуу берилген фактылык маалымат туюндурулуп жаткандай кабылданганы менен, **сөздөрдүн түз маанилери аркылуу берилген фактылык маалыматтын артында көмүскө подтексттик жана тереңдеги концептуалдык маалыматтар турат.** Демек, көркөм тексттеги фактылык

маалымат, түз маани подтексттик жана концептуалдык маалымат, тереңдеги көмүскө маани үчүн форма катары кызмат кылат. Мындан көркөм текстте тилдик бирдиктердин формасы менен мазмуну татаал, өтмө катар, айланмалуу байланышка ээ деген жыйынтык чыгарылат. Анткени, жогоруда белгиленип кеткендей, көркөм текстте бир форма, форманын элементтери бир эле мазмунга эмес, бир нече мазмунга ээ болот, бир мазмун башка мазмун үчүн формага же форманын элементине айланат.

Көркөм тексттин спецификасы, татаалдыгы, ириде, анын семантикасынын татаалдыгы, кош пландуулугу менен шартталат. Татаалдык, коннотация – көркөм тексттин фундаменталдуу белгиси. Коннотативдик система көркөм тексттин уюшулушундагы өзөк система болуп саналат. Ал эми бул системанын негизинде поэтикалык тилдин спецификасы, тактап айтканда, анын бардык бирдиктеринин семантикалык жана функционалдык жактан кош (көп) пландуулугу турат. Поэтикалык тилдин бирдиктери материалдык жактан улуттук тил системасынын элементтерине дал келгени менен, өзүнүн ички поэтикалык формасы, мааниси жана мазмуну жагынан алардан айырмаланып турат, башкача айтканда, поэтикалык тилде жана ага негизделген көркөм тексттерде тилдик бирдиктин (сөздүн) формалык структурасы менен маанилик структурасы улуттук тил системасындагыдай түз, симметриялуу байланышта болбойт. Формалык түзүлүш менен маанилик түзүлүштүн асимметриялуу карым-катышы бүтүндөй текстке проекцияланып, семантикасынын татаалдыгын, кош пландуулугун шарттайт.

Көркөм текстте сөздүн формалык структурасы менен маанилик структурасы улуттук тил системасындагыдай түз, симметриялуу байланышта болбогону менен, семантикалык талдоодо төмөндөгү мыйзамченем сакталышы талап: 1) тилдик бирдиктердин семантикалык өзгөрүүлөрү, татаалдануулары, жылыштары кандай түрдө, кандай көлөмдө болбосун, ошол тилдик бирдиктин тил системасындагы негизги мааниси аркылуу аныкталышы керек, 2) көркөм текстти интерпретациялоодон келип чыккан бүтүмдөр, тексттин идеялык концепти объективдүү чындыктын жана адам болмушунун мыйзамдарына каршы келбеши, алардын чегинен чыкпашы зарыл.

Көркөм тексттин семантикалык структурасы сөз, анын маанисиндеги семантикалык жылышуулар, катмарлануу, форманын мазмунга жана мазмундун формага айлануусу аркылуу гана түзүлбөстөн, бир катар семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштардын жардамы менен да уюшулуп, алардын жардамы менен аныкталат. Семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштар көркөм тексттин байланыштуулугун, иреттүүлүгүн камсыз кылуу менен, маани жаратуучу, эмоционалдык-нарктоочу роль ойношот. Алар, негизинен, көркөм текстте парадигматикалык пландагы иреттүүлүк менен байланышты уюштуруу үчүн кызмат кылышат. Парадигматикалык пландагы карым-катыштар элементтердин мазмундук байланышын ишке ашырып, тексттин ички түзүлүшүнүн ширешкендигин камсыздайт. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоционалдык-эстетикалык

таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерге ээ кылууда мааниге ээ. Аны менен катар көмүскө ой же маанини, подтекстти ачып берүүдө, акыры келип тексттин жалпы идеялык концептине, матрицасына жетүүдө олуттуу роль ойнойт.

Көркөм тексттеги семантикалык карым-катыштардын арасында арбын учурай тургандарынын бири – синонимия. **Синонимдүүлүк** – тилдин фонетикалык деңгээлинен башка бардык деңгээлдеринде орун алган кубулуш. Анын пайда болуусу тилдин коммуникативдик функциясынын кеңейип, экспрессивдик жана эстетикалык (поэтикалык) функциялар менен татаалданышына негизделет. Синонимдик карым-катыштар маңыздык, мазмундук, сапаттык, белгилик, кыймыл-аракеттик ж.б. бирдейликти, окшоштукту туюндуруу үчүн кызмат өтөйт. Синонимиянын лингвистикалык табияты тилдик бирдиктердин түрдүү даражадагы семантикалык жакындыгы менен аныкталып, форма менен маанинин асимметриясы аркылуу түшүндүрүлөт. Бул кубулуштун семантикалык маңызын тилдик бирдиктердин маанилеринин эквиваленттүүлүгү түзсө, ал эми функционалдык планда синонимияны тилдик бирдиктердин маанилеринин бирдейлиги же окшоштугу аркасында бири бирин бардык же белгилүү гана контексттерде алмаштыра алуу жөндөмдүүлүгү катары кароого болот. Синонимиянын башкы жана милдеттүү белгиси катары синоним бирдиктердин семантикалык-функционалдык жалпылыгы саналат.

Филологиядагы негизги дихотомиялардын бири болгон «тил – кеп» дихотомиясына ылайык, синонимдерди тилдик жана кептик деп дифференциялоо ЛП үчүн олуттуу мааниге ээ. Тилдик синонимдер лексика-семантикалык системада бекем, туруктуу орун алып, контекстке көз карандысыз эле синонимдеш болот, ошондуктан дээрлик бардык же көпчүлүк контексттерде бири бирин алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тексттердин кайсы гана түрүндө болбосун, **тилдик синонимдерди колдонуунун максаты болуп синтаксистик бирдиктерди байланыштыруу, тавтологиялык кайталоодон, монотондуулуктан качуу** эсептелет. Тилдик синонимдер кептин ар түрдүүлүгүн камсыз кылуу менен катар, маанинин тактоочу же мүнөздөөчү боекчосун, нюансын кошумча билдирүү кызматын да аткарат: *Үзүлгөн булутунан Атбашынын/үнүңдү үнгө салып какшашымын.//Баары сен, калганынын баары жалган./Баары калп жалгыз сенден башкасынын.* («Үкөй»). Бул контексттеги *жалган* – *калп* тилдик синонимдери бир түрдүү кайталоодон качуу максатында колдонулган, экинчи жагынан, *жалган* менен *калп* абсолюттуу бирдей түшүнүктөр эмес, бул экөө маанилеринин ар бирине гана тиешелүү кандайдыр бир нюанска ээ. Айрым учурларда көркөм тексттерде колдонулган тилдик синонимдер стилистикалык коннотациялары боюнча байкаларлык айырмачылыктарга ээ болгону менен, алардын колдонулушу шартталган мүнөзгө ээ.

Тилдик синонимдер тексттин чегинде семантикалык байланышты камсыз кылуучу милдет аткарышып, контактылык мүнөздөгү да, дистанттык мүнөздөгү да байланыштарды жаратышат. **Көркөм тексттерде синонимдердин семантикалык байланышты камсыздоо функциясы өзгөчө мүнөздө болуп, эстетикалык функция менен коштолот.** Идеографиялык же

стилистикалык биртектүүлүккө ээ болгондуктан, тилдик синонимдерге эки функция мүнөздүү: орун басуу функциясы жана тактоо функциясы.

Ал эми кептик синонимдер кеп кырдаалына, айтылуучу ойдун мазмунуна жараша тигил же бул контекстте гана тандалып колдонулат, контексттен тышкары, лексика-семантикалык системада синонимдик касиетке ээ боло алышпайт, түрдүү контексттерде бири бирин алмаштыруу, субституция мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. **Көркөм тексттерде кептик синонимдер басымдуулук кылат.** Анткени көркөм тексттеги синонимдик карым-катыштар лексикалык, грамматикалык, фразеологиялык, синтаксистик бирдиктерди контекстте колдонуунун спецификасы, эстетикалык мүдөө жана автордун интенциялары менен шартталат. **Кептик синонимдер берилген контекстте гана актуалдуу** болуп, ал эми контексттен сырткары семантикалык жалпылык, карым-катышка ээ эмес. **Кептик синонимдик карым-катыштагы корреляциялык бирдиктер үчүн негизги функция болуп тактоо функциясы** же денотаттын касиет-сапаттары тууралуу кошумча маалыматтарды берүү, кошумча же экинчилик белгини ошол контекстте негизги белги катары бөлүп көрсөтүү функциясы эсептелет. Синонимдердин тактоо функциясы денотаттын татаалдыгын, көп кырдуулугун бир сөз менен ачып берүүгө мүмкүн болбогондо пайда болот. Ал эми орун басуу, алмаштыруу функциясына кептик синонимдер ээ эмес.

Көркөм тексттерде синонимдик парадигманы түзгөн бирдиктердин бардыгы катарлаш же бир өңчөй мүчө түрүндө келүүсү да арбын учурайт. Мындай шартта синонимдер контексттин экспрессивдүүлүк даражасын жогорулатып, ойду таамай, элестүү чагылдырып берет, поэтикалык грация жаратуу аркылуу денотаттын касиет-сапатын тереңирээк ачууга шарт түзөт.

Синонимия кубулушу тилдеги табу, эвфемизм, перифраза маселелери менен да байланышка ээ, аталган кубулуштар да синонимдик парадигмага кирүү менен, табу мүнөзүндөгү, эвфемистик жана перифразалык синонимдер, бир жагынан, контексттин жана тексттин маани-мазмунун элестүү, образдуу түрдө ачып берүүгө көмөк кылуучу милдет аткаrsa, экинчи жагынан, эстетикалык өңүттө да олуттуу роль ойнойт.

Жалпысынан, **синонимия, синонимдик карым-катыштар** көркөм текстте көп жактуу кызмат аткарат. Алар тексттеги **кайталоолордон, бир түрдүүлүктөн, монотондуулуктан качуу милдетине ээ;** семантикалык деңгээлге чыгуу, **тексттеги подтексттик маанини, концепти, башкы идеяны ачып берүүдө олуттуу роль ойнойт;** көркөм тексттин көркөм-эстетикалык деңгээлин, **образдуулугун, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун камсыз кылат;** тексттин сегменттерин байланыштырып, **бүтүндүгүн камсыздайт.**

Бирок синонимдер тексттерде тавтологиялык кайталоодон, дегеле, тавтологиядан, бир түрдүүлүктөн качуу үчүн колдонулат деген принцип көркөм тексттер үчүн айрым учурларда алгылыксыз болуп калат. Себеби **кайталоолор көркөм текстте композициялык жиктештирүү жана сөздүк (тилдик) материалды байланыштыруунун** универсалдуу жана эмоционалдуу ыкмасы катары милдет аткарат. Ошондой эле **кайталоолор көркөм тексттерде**

синонимия сыяктуу эле **парадигматикалык пландагы иреттүүлүктүн, эквиваленттүүлүк боюнча иреттүүлүктүн реализациясы** болуп эсептелет. Бул ыкма фонетикалык кайталоо, грамматикалык кайталоо, лексикалык кайталоо, синтаксистик кайталоо түрүндө болушу мүмкүн жана көркөм текстте стилистикалык, семантикалык, лингвопоэтикалык мааниге ээ. **Кайталоонун** кайсы гана түрү болбосун, **текстте** атайын максат менен – **экспрессивдүүлүктү жана эмоционалдуулукту күчөтүү, көркөм-эстетикалык кунарын жогорулатуу жана семантикалык деңгээлди ачып берүүгө** көмөк көрсөтүү үчүн колдонулат: *Эх, күндөр, күндөр эзилген/Эриндер күйүп кесилген.// Кесилген менен ошол жер/ бейиштин төрү сезилген.* («Караган-Жайык»).

Көркөм текстте кайталануунун аркасында тилдик бирдиктин актуалдашуусу анын семантикасынын кеңейишине жана тереңдешине, ички формасынын өсүшүнө, ар бир кайталануусунда семантикалык коннотациялык боекчолорго ээ болуусуна алып келет. Лингвопоэтикалык планда алганда, кайталоолор 1) эмоционалдык күчөтүү таасирин жаратуу; 2) ойду конкреттештирүү, тактоо; 3) тексттеги поэтикалык ойду бекемдөө; 4) көркөм тексттеги мазмундук, семантикалык параллелдүүлүктү уюштуруу милдеттерин аткарат.

Көркөм тексттин байланыштуулугун камсыз кылуу менен, текст жаратуучу, маани жаратуучу, семантикалык деңгээлге чыгууга негиз болуучу, эмоционалдык-нарктоочу роль ойногон семантикалык жана логика-семантикалык карым-катыштардын бири – **контраст**. Ал маанилик градацияларды түзүү, тексттеги же контексттеги ой-мазмундун, идеянын карама-каршы жактарын же диалектикасын ачып берүү, курчап турган дүйнө, реалдуулук, адам тагдыры жана жашоосу карама-каршылык табиятына ээ экенин чагылдырып-туюндуруу милдетин аткаргандыктан, көркөм чыгармачылыкта кеңири колдонулат.

Көркөм тексттердин семантикалык түзүлүшүнүн татаалдыгы менен көп кырдуулугунун бир көрүнүшү катары дүйнөнү контрасттык кабылдоо жана чагылдыруу эсептелет, ал эми **объективдүү чындыкты, дүйнөнү контрасттык түрдө чагылдырып-сүрөттөп берүүнүн эң негизги жана кеңири тараган ыкмасы – антонимдүүлүк, каражаты – антонимдер**.

Поэтикалык тилдеги бардык бирдиктер сыяктуу эле антонимдер да тике маанилери менен катар анын (тике маанисинин) семантикалык жактан кабатталып-катмарлануусуна же полисемантизмге учурап, анын натыйжасында полифункционалдуу мүнөзгө ээ болот. Мисалы: акындын «Карагайчы кемпир» поэмасында контраст *ак–кара* антонимдеринин кайталанып, катар жайгашуусу аркылуу берилген. Тилдик антонимдер болгон *ак–кара* түстүк карама-каршылыкты туюндурат. Бирок алар поэманын жалпы композициялык түзүлүшүндө градациялык да, антитезалык да кызмат аткаруу менен, тике маанилери семантикалык жылышка кабылып, бир катар метафоралык поэтикалык жана символикалык маанилерге ээ болгон: *өмүр-өлүм, жаштык-карылык, кайгы-бакыт, адал-арам, жалган-чын, бар-жок* ж.б. Ошондой эле *ак* жана *кара* инсанга нравалык баа берүү менен байланышкан антитеза катары, жашоонун символдорун көрсөткөн универсалдуу оппозиция катары,

философиялык жана нравалык категориялардын абсолюттуу эмес, салыштырмалуу экенин туюнтуу үчүн да кызмат кылат.

Көркөм тексттерде контраст ыкмасы бир эле же окшош түшүнүктөрдүн карама-каршы мүнөздөгү белгилерин көрсөтүүдө, бир эле түшүнүктүн карама-каршы эки тарабын бир эле убакта сүрөттөп берүүдө, бир бүтүндүктү, карама-каршылыктагы жалпылыкты туюндуруу үчүн да кызмат аткарат.

Жалпысынан, **карама-каршылык мүнөзүндөгү семантикалык жана логика-семантикалык карым-катыштар маани жаратуучу, жалпы тексттин маанисинин бүтүндүгүн жана байланыштуулугун камсыз кылуучу** композициялык **функцияга да ээ** болгондуктан, стилистика үчүн да, лингвопоэтика үчүн да кызыгууну жаратат.

Ал эми иштин **корутунду бөлүмүндө** изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары белгиленген.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Лингвистикалык поэтика. –Каракол: БМУ, 2008. -11 б.т.
2. Экспрессема жана анын табияты. //Вестник Исык-Кульского университета. -2003. -№9. -178-185-бб.
3. Көркөм чыгармалардагы бинардык метафоралардын лингвопоэтикалык өзгөчөлүктөрү. //Кыргыз тили жана адабияты. -2003. -№5. -47-58-бб.
4. Поэтикалык тилдин табияты жөнүндө. //Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. - 2003. -№2. -106-112-бб.
5. Көркөм чыгармалардагы эпитеттердин ролу. //Кыргыз тили жана адабияты. -2004. -№6. -20-22-бб.
6. Лингвопоэтиканын айрым маселелери жөнүндө /Т.С.Мусаева. // Кыргыз тили жана адабияты. -2004. -№7. -15-19-бб.
7. Поэтикалык тилдеги сөздүк-образдык карым-катыш. //Кыргыз тили жана адабияты. -2004. -№7. -47-49-бб.
8. Сөз – образ жаратуунун негизги каражаты катары. //Вестник Исык-Кульского университета. -2005. -№13. -183-186-бб.
9. Тилдин эстетикалык (поэтикалык) функциясын изилдөө тарыхынан /Т.С.Мусаева. //Кыргыз тили жана адабияты. -2005. -№8. -21-27-бб.
10. Поэтикалык тексттин табияты. //Кыргыз тили жана адабияты. -2005. -№8. - 27-31-бб.
11. Көркөм текстти лингвистикалык талдоонун негиздери. //Проф. Ж.Мамытовдун 70 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. Кыргыз тили жана адабияты. -2005. -№9. - 34-37-бб.
12. А.Акматалиевдин поэтикалык чыгармаларынын айрым лингвопоэтикалык өзгөчөлүктөрү. //Эңсегеним – элиме кызмат кылуу. Маектер. Изилдөөлөр. Пикирлер. –Бишкек: Шам, 2005. -291-303-бб.
13. Көркөм текст лингвопоэтиканын предмети катары. //Вестник Исык-Кульского университета. -2006. -№15. -236-239-бб.
14. Ш.Дүйшеевдин поэзиясындагы салыштыруулардын лингвопоэтикасы. //Вестник Исык-Кульского университета. -2006. -№16. -212-217-бб.

15. А. Акматалиевдин чыгармаларындагы метафора-салыштыруулардын ролу. // Вестник Исык-Кульского университета. -2006. -№16. -218-220-бб.
16. Көркөм тексттеги контраст жана антонимия. // Вестник Исык-Кульского университета. -2006. -№17. -186-191-бб.
17. Көркөм тексттеги фонетикалык факторлор (1-макала). // Кыргыз тили жана адабияты. -2007. -№11. -14-18-бб.
18. Көркөм тексттеги уйкаштыктын семантикалык карым-катышы. // Кыргыз тили жана адабияты. -2007. -№8. -96-100-бб.
19. Көркөм тексттеги фонетикалык факторлор (2-макала). // Кыргыз тили жана адабияты. -2007. -№12. - 3-7-бб.
20. Көркөм кептеги экспрессивдүүлүк жана сөз эстетикасы жөнүндө /Т.С.Мусаева. // Кыргыз тили жана адабияты. -2007. -№12. - 7-12-бб.
21. Көркөм тексттеги инверсиялардын лингвопоэтикалык мааниси. // Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. -2007. -№3 (9). -92-93-бб.
22. Көркөм тексттердеги каратма сөздөрдүн семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү. // Қазақтану – Казаховедение. -2007. - 47-57-бб.
23. Поэтикалык сөз айкаштары. // Қазақстанның ғылыми әлемі–Научный мир Казахстана. -2007. -№5. -10-16-бб.
24. Көркөм тексттеги уйкаштыктын лингвопоэтикалык ролу. // Адабият жана искусство маселелери. – 2008. -№1. -92-96-бб.

РЕЗЮМЕ

Абдыкеримова Аида Эсенгуловна

Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары

10.02.01 – Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: *тил илими, адабият таануу, лингвопоэтика, поэтикалык тил, көркөм текст, эстетикалык функция, поэтикалык фонетика, поэтикалык синтаксис, ыргактык-интонациялык структура, поэтикалык семантика, семантикалык көп маанилүүлүк, фактылык маалымат, подтекст, концептуалдык маалымат, концепт.*

Диссертациялык иште кыргыз филологиясында алгач ирет тил илими менен адабият таануунун чегинде турган, көркөм адабиятты комплекстүү түрдө иликтөөгө алуучу өз алдынча филологиялык дисциплина болгон лингвопоэтиканын статусу аныкталып, анын изилдөө объектиси менен предмети, негизги принциптери, системалык түзүлүшү, категориялары, методологиясы белгиленди. Көркөм адабияттын тилинин спецификасы, тилдин коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык жана эстетикалык аспектиде поэтикалык тил катары жана көркөм текст формасында колдонулушунун, кызмат аткаруусунун жана жашоосунун спецификасы системалуу түрдөгү иликтөөгө алынды. Мында көркөм тексттин материалдык негизи болгон поэтикалык тил динамикалык аспектиден, аракеттеги тил, чыгармачылык процесстин өзү катары да, анын туундусу катары да иликтөө-талдоого алынып, анын түрдүү деңгээлдеринин бирдиктеринин, каражаттарынын структуралык, семантикалык, функционалдык, коммуникативдик жана эстетикалык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү. Мындай өзгөчөлүктөр көркөм тексттин фонетикалык түзүлүшүнүн спецификасы жана ага байланыштуу тыбыштык кайталоолор, уйкаштык, паронимдердин негизинде; көркөм тексттин синтаксистик түзүлүшүнүн спецификасы жана ага байланыштуу поэтикалык сөз айкаштары, сүйлөм, сөздөрдүн орун тартиби, каратма сөздөр категорияларынын негизинде; көркөм тексттин семантикалык түзүлүшүнүн спецификасы жана ага байланыштуу тилдик бирдиктердин семантикалык татаалдануулары, жылыштары, синонимдик жана антонимдик мүнөздөгү семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштар, көркөм тексттин семантикалык структурасынын кош пландуулугунун негизинде аныкталып берилди.

Диссертациялык изилдөөнүн негизинде көркөм адабияттын тилинин спецификасын көрсөтүүгө байланышкан илимий-теориялык маселелер боюнча жекече көзкараш, кыргыз филологиясында бул багыттагы буга чейинки изилдөөлөрдөн айырмаланган жоболор сунуш кылынды

РЕЗЮМЕ

Абдыкеримова Аида Эсенгуловна **Лингвопоэтика: статус и проблемы**

диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – Кыргызский язык

Ключевые слова: лингвистика, литературоведение, лингвопоэтика, поэтический язык, художественный текст, эстетическая функция, поэтическая фонетика, поэтический синтаксис, ритмико-интонационная структура, поэтическая семантика, семантическая многозначность, фактуальная информация, подтекст, концептуальная информация, концепт.

В диссертационной работе впервые в кыргызской филологии определен статус лингвопоэтики, как междисциплинарной, комплексно изучающей художественную литературу на стыке языкознания и литературоведения; обозначены и описаны объект и предмет изучения, основные принципы, категории, системная организация, методология лингвопоэтики. В системном плане исследована специфика языка художественной литературы, специфика применения, функционирования и существования языка в коммуникативно-когнитивном, функциональном, эстетическом аспекте как поэтический язык, в форме художественного текста. Поэтический язык, являющийся материальной основой художественного текста, был изучен в динамическом аспекте, как язык в действии, как и творческий процесс, как и продукт творческого процесса.

Также, выявлены структурные, семантические, функциональные, коммуникативные и эстетические особенности языковых единиц разных уровней. Такие особенности анализированы и определены на основе специфики фонетической организации художественного текста и связанных с ней явлений, как звуковые повторы, рифма, паронимы; на основе специфики синтаксической организации художественных текстов, поэтических словосочетаний, категории предложения, порядка слов в художественном тексте, обращений; на основе специфики семантической организации художественного текста и связанных с ней явлений, как семантическая многозначность языковых единиц, семантический сдвиг, семантические и логико-семантические отношения синонимического и антонимического характера, двуплановость семантической структуры художественного текста.

В диссертационной работе автором разработаны и предложены новые научно-теоретические положения относительно языка художественной литературы и ее изучения, существенно отличающиеся от предыдущих исследований в этом направлении в кыргызской филологии.

RESUME

Abdykerimova Aida Esengulovna **Linguapoetic: status and problems**

The dissertation work on competition of scientific degree of a doctor of the philological sciences on speciality 10.02.01 - Kyrgyz language

The Keywords: *linguistics, introducing of literature, linguapoetic, poetical language, artistic text, aesthetic function, poetical phonetics, poetical syntax, rhythm-intonation structure, poetical semantics, semantic ambiguity, factual information, underlying theme, conceptual information, concept.*

In dissertation work for the first time in the Kyrgyz philology the status of linguapoetics was determined, as a discipline which studies fiction literature on the joint of linguistics and , complex studying artistic literature on butting of linguistics and introducing of literature; object and subject of study, the main principles, categories, system organization and methodology of linguapoetic were marked and described. In system plan explored specifics language of the artistic literature, specifics of the using, operation and existence of the language in communication-cognate, function, aesthetic aspect as poetical language, in the form of the artistic text. The Poetical language, being material base of the artistic text, was studied in dynamic aspect, as language in action, either as creative process, either as product of the creative process.

Besides, structured, semantic, functional, communication and aesthetic peculiarities of the language units of different levels were revealed. Such are analysed and determined on base of specifics to phonetic organization of the artistic text and in accordance with her phenomenas, as sound repetitions, rhyme, paronyms; on base of specifics to syntax organization artistic text, poetical word-combinations, categories of the offer, order of the words in artistic text, address; on base of specifics to semantic organization of the artistic text and in accordance with her phenomenas, as semantic ambiguity of the language units, semantic shift, semantic and logician-semantic relations synonymous and antonymous of the nature, having two plans of semantic structure of the artistic text.

In the thesis the author designed and offered new scientifically-theoretical positions for language of the artistic literature and its studies, greatly differing from previous studies in this direction in the Kyrgyz philology.